

ALEVİLİK VE EHL-İ HAK (YARESAN): BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

ALAWISM AND AHL-E HAQQ (YARSANI): SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Ali Rıza ÖZDEMİR¹

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye ve çevre coğrafyalarda (Balkanlar, Ortadoğu vb.) yayılmış bulunan Alevilik (Bektaşilik ve Kızılbaşlık) ile başta İran'ın batısında Goranice konuşan etnik küme olmak üzere Irak ve Azerbaycan'da Türk ve Arap bağluları bulunan Ehl-i Hak inancını inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde karşılaştırmaktadır.

Ehl-i Haklar kimlerdir ve Ehl-i Hak nasıl bir inançtır? Şimdiye kadar bazı çalışmalarda eşitlenen Aleviler ve Ehl-i Hak grupları inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde ne gibi benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir? İnanç, ibadet ve örgütlenme düzeyindeki bu benzerlik ve farklılıklara bakarak Alevilik ile Ehl-i Hak inançlarını eşitleyebilir miyiz? Alevilik ile Ehl-i Hak arasındaki benzerlikler, köken ortaklığından mı yoksa etkileşim sonucunda mı ortaya çıkmıştır?

Makale geliş tarihi: 28.08.2015 • Makale kabul tarihi: 30.11.2015

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bu çalışmada kullanılan malzeme esas olarak yakın dönemde ve günümüzde Alevilik ile Ehl-i Hak hakkında yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Mevcut durumdan yola çıkılarak yapılan karşılaştırmaların tarihsel kökenlerini anlamak için iki inanç arasındaki benzer yönlerin kökenine inilmiş ve bu konuda tarihi kaynaklara başvurulmuştur.

Çalışma sonucunda Alevilik ile Ehl-i Hak arasında inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde, büyük farklılıkların yanında bazı güçlü benzerliklerin olduğu, bu benzerliklerin Safeviler ve Yeniçeri garnizonları yoluyla Alevilik'ten Ehl-i Hak inancına geçtiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alevilik, Ehl-i Hak, İnanç, Örgütlenme, Benzerlik, Farklılık.

ABSTRACT

This study compares Alawism (Bektashi and Qizilbash) spread out in Turkey and the surrounding geographies (the Balkans, the Middle East and so on.) with Ahl-e Haqq faith which has Turkish and Arab relations in Iraq and Azerbaijan especially the ethnic

group that speaks Gorani language in the west of Iran in terms of faith, worship and organization levels.

Who are Ahl-e Haqq people and what kind of faith is Ahl-e Haqq? What kind of similarities and differences do Alevi and Ahl-e Haqq groups, who have been equated in some studies so far, show at faith, worship and organization level? Can we equate Alawism and Ahl-e Haqq faiths by looking at these similarities and differences at faith, worship and organization levels? Did the similarities between Alawism and Ahl-e Haqq emerge from the partnership the origin or from the interaction results?

The material used in this study is mainly based on studies carried out about Alawism and Ahl-e Haqq in the recent period and today. In order to understand the historical roots of the comparison made on the basis of the current situation, the origin of similar aspects between the two faiths was retraced, and the historical sources on this issue were used.

As a result of the study, it was concluded that there were some strong similarities as well as big differences between Alawism and Ahl-e Haqq at faith, worship and organization levels, and these similarities were transferred from Alawism to Ahl-e Haqq faith through Safavids and Janissary garrisons.

Keywords: Alawism, Ahl-e Haqq, Faith, Organization, Similarity, Difference.

1. GİRİŞ

Ehl-i Haklar, İran'da yaşayan, Alevilik ile inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde (Gezik, 2012:35) bazı benzerlikleri bulunan bir topluluktur. Genel olarak Ehl-i Haklar, Müslüman olduklarını ikrar ederler ve kendilerini İslam dairesi içinde görürler. On İki İmamları (a) saygı ile anar ve On İki İmamcı Şia arasında sayılırlar (During, 2010:151). "Ehl-i Hak" inancına mensup cemaatler, bu isim (Ehl-i Hak) dışında kendilerini "Tayefesan", "Yaresan", "Kakai", "Ehl-i Sır", "Davudi" vb. gibi adlarla da ifade ederler. Sünni ve Şii çoğunluk tarafından ise "Ali-İlahi" olarak adlandırılırlar (Musalı, 2013:14). Ehl-i Hak mensupları kendi inançlarına "din", "mezhep", "meslek", "rah" (yol), "reşte" (kol), "fırka" (cemaat) ve "a'in" (ayin) gibi adlar vermektedirler (During, 2010:159). Gorani kökenli Ehl-i Haklar üzerine yapılan bir araştırmaya göre ise cemaat mensupları kendilerine "Yaresan" demektirler. Müellife göre Ehl-i Hak; Hurufiler, Nusayriler ve Safeviler tarafından da kullanıldığından, bu inancı "Yaresan" olarak anmak daha isabetlidir (Hamzeh'ee, 2008:74). Ancak Ehl-i Hak adı daha yaygındır ve bu nedenle birçok çalışmada bu isim kullanılmıştır. Ehl-i Hak gruplarının çoğu kendini Müslüman sayar, ancak kendini İslam dışı sayanlar da bulunmaktadır (Bruinessen, 2008:174).

Alevilik ile Ehl-i Hak arasındaki bazı benzerlikler, geçmişten beri bu iki topluluğun eşitlenmesine neden olmuştur. Özellikle Dersim Alevileri üzerinden yapılan bu eşitleme, konuyla ilgili veya ilgisiz birçok

kişi tarafından beylik bir görüş olarak tekrarlanmıştır. Daha 1862 gibi erken bir tarihte Dr. Blau, birçok Dersim aşiretinin Ali-Allahi olduğunu kaydetmiştir (Gezik, 2012:33). 1929 yılında Rus yazar Fronze da "Kızılbaş" olarak bilinen Dersim Alevilerini, Ali İlahi (Ehl-i Hak) olarak tanıtmıştır (Gezik, 2012:34).

Osmanlı belgelerinde Dersim Kızılbaşlarının değerlendirilmesi ilginçtir. Osmanlı arşiv kayıtlarında Dersim Alevileri erken dönemde; "Kızılbaş" (BOA. DH. MUI. 29/-2/26), "Safevi" (BOA. İ.DH. 26/19.R./1324), "Rafızî, Zındık veya Mühlid" (BOA. Y.PRK. UM.32/108 vb.) ve "Şii" (BOA. Y.EE.131/32) gibi isimlerle anılmışlardır. II. Abdulhamid yönetimi, Dersim Kızılbaşların inançlarını, "tashih-i itikat (İtikadı düzeltmek) (BOA. Y.PRK. KOM. 7/59 vb) ve "Tasfiye-i Ezhan (Zihinleri düzeltmek)" (BOA. DH. MKT. 74/10) terimleri altında Sünnileştirmek yolunu tutmuştu. "Temdini (Medenileştirmek)" (BOA. Y.MTV.74/44), "İzale-i Vahşet (İkelliğin ortadan kaldırılması)" (BOA. Y. PRK. BŞK.19/27), "Fazihâ-i Cahilâne" (cahilce çirkinlik), (BOA. Y.PRK. KOM. 7/59), "İtikad-ı Batıla" (batıl inanç) (BOA. Y.A.RES. 51/9) ve "Tarik-i Gayr-i Meşru" (gayr-i meşru yol) (BOA. Y.A.RES. 60/27) gibi sıfatlar yine Dersimli Kızılbaşların inançları için kullanılmıştır.

Ehl-i Haklar ile Alevilerin eşitlenmesi Cumhuriyetin ilanından sonra da sürmüştür. Bu dönemde Dersim Alevileri ile Ehl-i Haklar arasında yakınlık olduğunu ileri sürenlerden biri Hasan Reşit Tankut'tur. 1928

yılında yayımlanan çalışmasında, Ali-İlahi dediği Dersim Alevilerini, Anadolu Aleviliği ile Kızılbaşlıktan ayıran Tankut'a göre, "Bektaşilik, Melamilik felsefesi birer tarikat olduğu halde, Ali-İlahilik bir dindir. Öyle bir din ki aralarında aşk ve muhabbeti, hariciler için kin ve nefreti telkin eder. Ve Ali-İlahi'nin bildiği tek bir haraççı vardır. O da dün Osmanlı idi, bugün Türk'tür (Tankut'dan aktaran Gezik, 2012:35)." Nejat Birdoğan'a göre, İran'da Alevilere "Ali-Allahi" veya "Goran" demektedirler; Kızılbaş ve Aleviler ise kendilerini "Ehl-i Hak" adıyla anmaktadırlar (2013:184). Hamid Algar'a göre ise; "Ehl-i Hak da Aleviler gibi Hz. Ali'yi Tanrının bir zuhuru sayarak onu Hz. Peygamber'den üstün kabul eder (1994:513)."

Bunların dışında konu hakkında çalışan birçok kişi, mesela Gölpınarlı², Mélikoff (2009:23), Bruinessen (2008:131-196), Bayrak (2014:22-24) gibi birçok araştırmacı da Ehl-i Haklar ile Aleviler arasındaki benzerliklere dikkat çekmişlerdir. Son zamanlarda Alevilik ile Ehl-i Hak inancını eşitlemek için daha sistemli çalışmalar göze çarpmaktadır. İranlı bir Ehl-i Hak olan Cavit Murtezaoğlu tarafından yayımlanan bir çalışmada Alevilik ile Ehl-i Hak bütünüyle eşitlenmiştir (2011:8). Hatta Fuzuli'nin yedi ulu ozandan sayılmasını eleştirerek kendince Alevilik'te bir inşa ya bile girişmiştir (Murtezaoğlu, 2011:14). Zaten ona göre Kızılbaşlar ve Bektaşiler de Ehl-i Hak cephesindedir (Murtezaoğlu, 2011:26).

2 "Kızıl-başlar, kendilerine İran'da Ehl-i Hak derler." Bkz.: Gölpınarlı, 1997:790.

Bu çalışma, Türkiye ve çevre coğrafyalarda (Balkanlar, Ortadoğu vb.) yayılmış bulunan Alevilik (Bektaşilik ve Kızılbaşlık) ile başta İran'ın batısında Goranice konuşan etnik küme olmak üzere Irak ve Azerbaycan'da Türk ve Arap bağlantılı bulunan Ehl-i Hak inancını inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde karşılaştırmaktadır.

Ehl-i Haklar kimlerdir ve Ehl-i Hak nasıl bir inançtır? Şimdiye kadar bazı çalışmalarda eşitlenen Aleviler ve Ehl-i Hak grupları inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde ne gibi benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir? İnanç, ibadet ve örgütlenme düzeyindeki bu benzerlik ve farklılıklara bakarak Alevilik ile Ehl-i Hak inançlarını eşitleyebilir miyiz? Alevilik ile Ehl-i Hak arasındaki benzerlikler, köken ortaklığından mı yoksa etkileşim sonucunda mı ortaya çıkmıştır?

Başka çalışmalarda değişik anlamlar yüklenen bazı kavramlar ile farklı okunuşları olan bazı isimler bu çalışmada aşağıdaki içerik ve şekilleri ile kullanılmıştır.

Alevilik, Anadolu ve çevre coğrafyada Bektaşilik ve Kızılbaşlık teşekkülleri için kullanılmıştır.

Ehl-i Hak; Tayefesan, Ehl-i Sır, Davudi, Yaresan, Kakailik, Ali-İlahi, Goran, Ehl-i Hak vb. farklı adlarla anılan gruplar bu çalışmada Ehl-i Hak adıyla anılmıştır. Başta Ali-İlahi olmak üzere Ehl-i Haklara komşuları tarafından verilmiş, Yaresan, Kakailik, Goran ise yerel olarak kullanılmıştır. Bu teşekküllerin tamamını Ehl-i Hak olarak adlandırmak daha doğru görünmektedir.

Sultan Sohak, Ehl-i Hak'ın kurucusu olarak kabul edilen kişidir. Bazı kaynaklarda Sehak, İshak gibi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Yaygın kullanım Sohak şeklinde olduğu için biz de buna uyduk.

2. KAYNAKLAR VE YÖNTEM

Bu araştırma esas olarak yakın dönemde ve günümüzde Alevilik ile Ehl-i Hak hakkında yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Mevcut durumdan yola çıkılarak Alevilik ve Ehl-i Hak inançları karşılaştırılmış, yapılan karşılaştırmanın tarihsel kökenlerini anlamak için iki inanç arasındaki benzer yönlerin kökenine inilmiş ve bu konuda tarihi kaynaklara başvurulmuştur.

3. EHL-İ HAK NEDİR, EHL-İ HAKLAR KİMDİR?

Ehl-i Haklar genel olarak "Ali-İlahi" adıyla bilinirler. Bu dışarıdan verilen bir addır ve bu inanca "Ali-Allahî" demek, pek uygun değildir. Çünkü Ehl-i Hak inancında Hz. Ali önemli bir figürdür; ancak onun bütünüyle merkezde olduğu söylenemez (Minorsky, 1997b:201; Algar, 1994:513) Ehl-i Hak inancına göre, Tanrı sıfati ve fiili olarak yedi kere insan bedeninde tecelli etmiş, yani "don değiştirmiş"tir. İşte Hz. Ali de bu yedi tecelliden sadece biridir. Hatta denilebilir ki, ilahi tecellinin dördüncüsü olan Sultan Sohak, Hz. Ali'yi gölgede bırakmıştır (Minorsky, 1997b:206). Çünkü Sultan Sohak, bütün Ehl-i Hak gruplarınca inancın kurucusu olarak kabul edilir ve bu itibarla Hz. Ali'den

bile üstün tutulur³ (Bruinessen, 2008:166; Algar, 1994:513). Bu bağlamda Ehl-i Hak inancının merkezini, Tanrı'nın don değiştirerek yedi kişinin bedeninde tecelli etmesi teşkil etmektedir.

Ehl-i Hak inancına göre Tanrı yedi kişide tecelli etmiştir ve bu yedi kişi sırasıyla şunlardır (Minorsky, 2013:182, 190; Musalı, 2013:16):

1. Havendigar
2. Hz. Ali
3. Şah Hoşin
4. Sultan Sohak
5. Kırmızı (Şah Veys Kulu)
6. Muhammed Bey
7. Han Ateş

Ehl-i Hak dini metinleri içinde en önemlisi "Serancam" adı verilen bir risaledir. Serancam ilk defa V. Minorsky tarafından 1911 yılında yayımlanmış, daha sonra birkaç kere daha matbu baskısı yapılmıştır. Farsça yazılan Serancam, yine birtakım Farsça, Goranice ve Türkçe şiirler içermektedir (Minorsky, 1997b:201, 2013:182; Musalı, 2013:71) Başka bir aktarıma göre Goranice yazılan Serancam kitabı, 1965 yılında yayımlanmıştır⁴ (Hamzeh'ee, 2008:63). Serancam kitabının elyazmaları fazla eski tarihli değildir. Genel olarak diğer Ehl-i Hak kelimeleri ile birlikte (Olsson, 2010:285) 19. yüzyılda kayda alındığı kabul edilir (Musalı, 2013:112).

3 During, bu konuda tam tersi fikirdedir. Bkz.: During, 2010:157.

4 Ancak Serancam'ın Minorsky tarafından ilk defa 1911 yılında yayımlandığı kesindir.

Ehl-i Haklar, genel olarak Irak, İran ve Azerbaycan sahasında yaşamaktadırlar. Irak'ta: Berzinca, Süleymaniye, Musul, Hanikin (Musalı, 2013:25); İran'da: Bahteran, Kasr-ı Şirin, Serpül, Kirind, Kuzey Loristan, Tahran, Veramin, Mazenderan, Kazvin, Reşt, Şiraz, Horasan, İran Azerbaycan'ının değişik yerleri, Hamedan, Tebriz, Tebriz ile Megara arası, Urmiye, Maku ve Goran (Musalı, 2013:25). Bugün Ehl-i Hak'a tabi olan kavimler arasında Türkler, Farslar, Goranlar, Lorlar, Araplar yer almaktadır. Resmi olmayan rakamlara göre Ehl-i Hakların toplam sayısı 10 milyon kadardır (Musalı, 2013:26-27).

4. EHL-İ HAK NE ZAMAN ORTAYA ÇIKTI?

Ehl-i Hak inancının ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bunun nedeni, Ehl-i Haklar ile ilgili neredeyse hiçbir tarihsel kaydın olmamasıdır (Hamzeh'ee, 2008:40, 62). Ehl-i Haklar hakkında ilk sistemli bilgileri, 19. yüzyılın başlarında Avrupalı seyyahlara borçluyuz (Minorsky, 1997b:201). Daha sonra ABD'li misyonerler ve Rus diplomatlar konuya eğilmişlerdir (Minorsky, 1997b:201). 1849 yılıyla tarihlendirilen ve Hüseyin Han Dunbuli tarafından kaleme alınan "Tarih-i Keşaf" adlı risalede Ehl-i Hak hakkında bazı kayıtlar vardır (Hamzeh'ee, 2008:62). Ehl-i Hak hakkındaki ilk kayıtlar bu kadar geç döneme ait olsa da genel olarak cemaatin, mevcut şeklini 15. yüzyılda aldığı kabul edilmektedir (Hamzeh'ee, 2008:47). Hamit Algar konuyla ilgili şöyle demektedir:

“Ehl-i Hak büyüklerinin itikadi ve amelî konulardaki söz ve emirlerini ihtiva eden manzum kelimeler XIX. yüzyıla kadar şifahi olarak nakledilmekte, bu konularda yetkili olan ve “kelamhan” denilen kimseler de nakillerde fazlalık veya noksanlık bulunmamasına özen göstermekteydi. Fakat daha sonra kelimelerin yazılmasına başlanmış, son otuz kırk yıldan bu yana da bunların basılması yoluna gidilmiştir. Elde bulunan en eski kelam 250 yıldan biraz öncesine, diğerleri ise daha geç devirlere aittir” (1994:514).

Ehl-i Hak metinlerine ve cemaat bilgilerine göre, cemaatin başlangıcı Arap-İslam istilaları dönemine kadar uzanır. Bu bilgilerin güvenilirliği tartışmalıdır. Çünkü Ehl-i Hak metinleri, tarihsel kişiliğini çok iyi bildiğimiz birçok tarihi kişiliği, melek olarak karşımıza çıkarmakta ve onlara farklı bir kişilik yüklemektedir.⁵

Cemaat metinlerine ve geleneksel bilgilere göre, cemaatin ilk kurucusu “Behlül” adında biridir. Ancak bu Behlül’ün kişiliği yeterince aydınlatılmamıştır. Ehl-i Hak metinlerine göre, Halife Harun er-Reşid döneminde yaşamıştır (Hamzeh’ee, 2008:91). Anlaşıldığı kadarıyla İslam tarihindeki meşhur “meczup”lardan olan ve Harun Reşit ile birçok hikâyesi günümüze kadar ulaşan Behlül-i Dana, Ehl-i Hak geleneği çerçevesinde cemaate mal edilmiştir.⁶

⁵ İleride daha detaylı temas edeceğiz.

⁶ İleride “Goranice Metinler Ne Zaman Yazıldı?” başlığına bakınız.

Ehl-i Hak metinlerine göre ikinci önder “Şah Fezl”dir. 10. yüzyılda yaşadığı varsayılan Şah Fezl’in yoldaşları Nesimi, Zekeriya ve Tork-e Ser Borideh (Kesik başlı Türk)’tir (Hamzeh’ee, 2008:94). Şah Fezl hakkında hiçbir tarihsel bilgi yoktur. Nesimi’nin 14. yüzyılın ikinci yarısında doğduğu ve 15. yüzyılın ilk yarısında vefat ettiği kesindir (Bilgin, 2007:3). Zekeriya ise malum olduğu üzere peygamberdir; ancak başka bir kişinin adı olması da muhtemeldir. Kesik başlı Türk’ün kim olduğunu bilmenin ise imkânı yoktur. Yine 10. yüzyılda yaşadığı iddia edilen bir diğer Ehl-i Hak azizi “Baba Serheng”dir (Hamzeh’ee, 2008:99). Baba Serheng hakkında da tarihi bir kayda rastlanmamıştır.

11. yüzyılda yaşadığı varsayılan Ehl-i Hak azizi “Şah Hoşin”dir. Onun gerçek adının Mübarek Şah olduğu kaydedilmiştir (Hamzeh’ee, 2008:99). Ehl-i Hak metinleri, Cem ayini, ilahi tecelliler ve onların melekleri hakkında inanışların daha Şah Hoşin döneminde yerleştiğini söyler (Hamzeh’ee, 2008:110). Farsça kelimeleri olduğu ifade edilen Şah Hoşin’in annesi Celale’nin ünlü Caf aşiretinden olduğu kaydedilmiştir (Musalı, 2013:21). Şah Hoşin hakkında da tarihi bir kayıt yoktur; ancak annesinin mensup olduğu iddia edilen Caf aşiretine ancak 16. yüzyıl Osmanlı tahrirlerinde “Caf Türkmanı” olarak rastlamaktayız (Bilgili, 2004:219).

“Sultan Sohak”, Ehl-i Hak inancına bugünkü halini veren kişi olarak kabul edilmektedir; ancak Sultan Sohak’ın biyografisinde çok önemli sorunlar vardır.

Öncelikle onun hakkında çağdaş tarihi kayıtlar yoktur; ancak onun tarihi bir kişilik olduğu genel bir kanaat olarak ifade edilmektedir (Minorsky, 1997c:28). “Berzenci köyü”nde doğduğu kabul edilmekte, ailenin kökeni ise Hamedan’a dayandırılmaktadır (Hamzeh’ee, 2008:110). Başka bir aktarıma göre ise, Sultan Sohak, “Berzanca şehri”nde yaşamıştır⁷ (Musalı, 2013:21). Berzenci köyü bugün Irak’ın Süleymaniye şehrine bağlı bir köydür ve aynı bölgede yaşayan bir Kürt aşiretin adıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Berzenci köyü ve aşireti geç dönemlerde teşekkül etmiştir. Mesela Ortaçağ İslam kaynaklarında Berzenci diye bir köy veya şehir tespit edemedik. Hele ki bir şehir olup kaydedilmemesi pek mantıklı görünmüyor. 16. yüzyıla kadar kaynaklarda adları geçen Kürt aşiretleri bilinmekle birlikte (Özdemir, 2014:81-86), bunlar arasında Berzenci adlı bir aşirete tesadüf edilemedi.⁸ Bütün bunlar bize, Berzenci aşiretinin 16. yüzyıldan sonra teşekkül ettiğini düşündürmektedir. Sultan Sohak’ın 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin

edilmektedir (Musalı, 2013:21; Hamzeh’ee, 2008:111). Annesi Caf-i Murad aşiretinin reisinin kızıdır (Minorsky, 1997b:206). Caf aşireti, daha önce de belirtildiği üzere, kayıtlarda ilk defa 16. yüzyıl Osmanlı tahrirlerinde “Caf Türkmanı” olarak geçmektedir (Bilgili, 2004:219). Ehl-i Hak’ın dini kitabı Serancam’a bakılırsa faaliyet sahası Zagros ile Sirvan (Diyala) ırmağı arasındaki bölgedir (Minorsky, 1997c:28). Bazı Ehl-i Hak metinlerinde onun Emir Timur’la görüştüğüne dair kayıtlar varsa da, bu konuda da bir belge bulunamamıştır (Hamzeh’ee, 2008:111). Sultan Sohak, genel olarak Gorani kabul edilir. Ehl-i Hak geleneğinde, soyunun seyitliğe dayandığı, birçok dilde olduğu gibi Türkçe de konuştuğu, dedesinin (anne babasının) “bey” unvanı taşıdığı, annesinin “hatun” olarak anıldığı, babasının akrabalarından birinin “Çiçek” adını taşıdığı bildirilmektedir (Musalı, 2013:21). Sultan Sohak’a izafe edilen sözler Goranicedir ve bu dil, Ehl-i Hak’ın kutsal dilidir (Minorsky, 1997b:205). Minorsky’e göre, Türkmenler arasında Ehl-i Hak biçimlenmesinin son evresini Karakoyunlu Türkmen hâkimiyeti sırasında yapmıştır (Minorsky, 1997b:206).

Bazı çalışmalarda Ehl-i Hak’ın kurucusu olarak gösterilen Sultan Sohak’ın, Babai ayaklanmasının karizmatik lideri Baba İshak olduğu iddia edilmiştir. İki şahsiyetin hayatını incelediğimizde aradaki tek benzerliğin isimleri⁹ olduğunu anlarız. Baba İshak ile Sultan Sohak’ın yaşam dilimleri, yaşadıkları yerler, faaliyet sahaları ve kökenleri ile ilgili

7 Minorsky, sadece “Barzinca” demektir. Bkz.: Minorsky, 1997b:206.

8 Berzikani veya Berzeniyeye adında bir aşiret, 959 yılında kurulan Hasneveyler hanedanının kurucusu olarak kaydedilmiştir (İbn-i Miskeveyh, Tecarrib el Ümem’den aktaran, Biçer, 2013:173). Ancak bu tür isim benzerlikleri Kürt aşiretlerinde sık rastlanan bir durumdur. Berzenci adına benzeyen Barzani, Bazuki, Berjeri, Berazi vb. birçok aşiret vardır ve bunlar farklı aşiretlerdir. Bu benzerlikler diğer birçok aşiret için de geçerlidir. Yine de Berzikani aşireti ile Berzenci aşireti arasında organik bir bağ olup olmadığı ayrıca tespit edilmelidir.

9 Sohak, İshak demektir.

bilgiler bütünüyle farklıdır. İsrail Babacan konuyla ilgili şöyle demektedir:

“Eldeki kanıtlarla yapılan kabaca bir değerlendirme, böyle bir aynîleştirmenin Baba İshak’ın manevî ve senkretik iktidarından faydalanmak amacıyla üretildiğini göstermektedir. Çünkü Sultan Sohak’ın türbesi Ehl-i Hak mensuplarınca en önemli yer olarak kabul edilen İran’da Kürt nüfusun yoğunlukla yaşadığı Perdiver yakınlarında bulunmaktadır. Ayrıca doğum yeri ya da faaliyet sahası olarak gösterilen alan Zagros ile Sirvan Nehri arasındaki kısımdır. Sohak’ın tahmini ölüm tarihi de 1506’dır. (...) “Kutbnâme” adlı bir Türk ilahisine göre Sultan İshâk, Gurânî dilini konuşmakta idi. (...) Ancak son zamanlarda Ehl-i Hak hakkında yazılan en önemli kaynak olan “Burhanu’l-Hakîka” ve “Gencîne-i Yârî” adlı eserlere baktığımızda Sultan Sohak’ın bir bölgede kalmayıp özellikle İran’da, Güney Azerbaycan’da gezdiğini ve gittiği her bölgede müritlerinin bölgesel dil ve lehçeleriyle konuştuğu görülmektedir” (2005, 213-230).

Özetle, Ehl-i Hak inancının Sultan Sohak tarafından 15. yüzyılda teşkil edildiğine dair genel bir görüş vardır; ancak kanaatimizce Ehl-i Hak inancı daha geç dönemde teşkil edilmiş olmalıdır. Öncelikle Ehl-i Hak inancı, sıklıkla belirtildiği üzere, Goranlar arasında oluşmuş daha sonra diğer etnik kümelere yayılmıştır. Eğer bu kronoloji doğruysa (ki doğruluğuna dair haklı şüphelerimiz vardır), Ehl-i Hak’ın oluşumu, en azından Goranların Ehl-i Hak inancını benimsemesi,

17. yüzyıldan sonra olmalıdır. Çünkü Goran aşiretinin varlığı, (tarafımızdan tespit edilebildiği kadarıyla) ilk defa 1348 yılında vefat eden Şahabeddin el-Ömeri’nin “Mesalik-il Absar” adlı kitabında ve “Gürani” imlasıyla¹⁰ (Minorsky ve Bois, 2008:45-46) kayda geçmiştir. 16. yüzyılın sonunda (1597) tamamlanan Şerefname’nin müellifi ise, Goranların o dönemde Sünni olduğunu ve Şafi mezhebine göre amel ettiğini söylemektedir; Ona göre Yezidi olan birkaç aşiret dışında bütün Kürtler, Şafi mezhebindendir ve Goranlar ise Kürtlerin dört büyük kısmından biridir (Şerephan, 1975:20-21). Dolayısıyla eldeki bilgi ve belgelere göre, ya Ehl-i Hak’ın Goranlar içinde teşekkül etmediğini yahut Goranlar arasında teşekkül etse bile bu sürecin ancak 17. yüzyıldan sonra olduğunu kabul etmek durumundayız.

5. GORANİCE METİNLER NE ZAMAN YAZILDI?¹¹

Selim Temo, “Kürt Şiiri Antolojisi” adlı çalışmasında Kürtçe metinleri, 9. yüzyılda yaşamış bazı Kürt şairlerine ait şiirlerle başlatmaktadır. Ehl-i Hak inancının önde gelenlerine ait olduğunu ve Goran dilinde yazıldığını iddia ettiği şiirler, bir hayli yekûn

10 Esas itibarıyla Gûran, 12.yüzyıl müelliflerinden İdrisi’nin Nüzhet el-müştak adlı kitabında Karluk hükümdarının oturduğu şehrin adı olarak geçmektedir. Bkz.: Ramazan Şeşen, 2001:124. Ayrıca Guran/Goran kelimesinin Gurlu anlamına gelen iki heceden (Guran) oluştuğu aşikardır.

11 Bu bölümün önemli kısmı daha önce yayımlanmış bir çalışmamızdan alınmış ve kısmen geliştirilmiştir. Bkz.: Özdemir, 2011:174-179.

tutmaktadır. Temo'ya göre bunlar Kürtçe düşünmüş ve Kürtçe yazmışlardır (2007:LI). Buna göre bu şiirlerin çıkış noktası bugün İran sınırları içinde bulunan Hemedan, Hevreman, Loristan ve Kirmanşah'tır. Temo'nun Kürt şiirinin başlangıcını aldığı "Kürt şair" ise Balûlî Dana (?-837)'dir. Bundan sonra ise "Baba" unvanı ile başlayan birkaç şair daha sıralar. Bunlar kronolojiye göre;

- Babe Raxê Hemzanî,
- Babe Hatemê Loristanî,
- Babe Lorey Loristanî,
- Babe Nicûmê Loristanî,
- Babe Recebê Loristanî,
- Babe Serhengî Dewdanî,
- Babe Tahirê Uryan,
- Babe Gerçekê Hewramî,
- Babe Sirincê Kelatî'dir.

Ne var ki, söz konusu şairlerle ilgili ciddi sorunlar vardır: Birinci olarak, bu şiir ve şairlere ait malûmatın tamamı bilim çevrelerinden değil, kimi Kürtçü yazarların eserlerinden alınmıştır. İkincisi, bu şairler hakkında birçok soru işareti bulunmaktadır. Mesela haklarında çağdaş tarih kitaplarında malumat var mıdır? Şiirlerin elde olan yazmaları var mıdır, yok mudur? Yoksa şiirler, dilden dile nakledilerek mi gelmişlerdir? Eğer söz konusu şiirler yazma (cönk) halinde ise yazıldıkları nesnelere (kâğıt, ceylan derisi, mürekkep vb.) yaşları bilimsel yollarla tespit edilmiş midir? Çünkü bilindiği üzere sahte yazmalar her zaman kârlı bir sektör olmuştur ve bu konuda birçok örnek vermek mümkündür. Yok, eğer bunlar sözlü olarak

günümüze ulaşmışsa güvenilirliği nedir? Şiirlerin dil özellikleri incelenerek, hangi yüzyıla ait oldukları tespit edilmiş midir¹²? Bu soruların cevabı Temo'da da yoktur. Kaldı ki, daha önce de ortaya konulduğu gibi, Goranice metinlerin geç dönemde, 19. yüzyıl da kayda geçtiği bilim çevrelerince üzerinde şüphe olmayan bir husustur (Özdemir, 2011:179).

Ehl-i Hak'ın ne zaman ortaya çıktığı ve bu bölgede (Goran) hangi tarihte yayıldığı ile ilgili elimizde kesin bilgi yoktur. "Hz. Ali'nin -hâşâ- Allah olduğu" yolundaki inancın Hz. Osman'ın hilafeti zamanında (644-656) yaşamış Abdullah İbn-i Sebe adlı bir Yahudi dönmesi tarafından ortaya atıldığı iddia ediliyorsa da bunun, Ehl-i Hak gibi kapsamlı bir inançla eş tutulması ilmî değildir. Hz. Ali hayatta iken böyle bir inancın doğmuş olması, en azından tutunmuş olması ise akıl dışıdır. Ayrıca yapılan bilimsel çalışmalarla Abdullah İbn-i Sebe adlı bir kişinin yaşamadığı, bu kişi ile ilgili rivayetlerin önemli İslâm âlimlerinin "yalancı" olarak gördüğü Seyf bin Ömer adında biri tarafından daha geç zamanlarda uydurulduğu ortaya konmuştur (Askeri, 1974).

Temo'nun Balûlî Dana olarak takdim ettiği şair üzerinde özellikle durmak gerekiyor. Çünkü Selim Temo, Kürt şiirini onunla başlatıyor ve daha da önemlisi Balûlî Dana ve öğrencileri olan pek çok şairin Kürtçe düşünmüş ve Kürtçe yazmış olduğunu iddia ediyor. Öncelikle İslâm tarihinde çok bili-

¹² Kürtçe için böyle bir karşılaştırmayı yapacak metin yoktur.

nen bir Behlül Dana vardır. Fakat söz konusu şair bizim bildiğimiz Behlül Dana mıdır, bu konuda Temo da emin değildir (Temo, 2007:1335). İslâm tarihinde akıllı-deli olarak bilinen meşhur meczuplardan Behlül Dana ile ilgili malûmat mevcuttur. Asıl ismi Ebu Veheb bin Ömer Sayrâfî'dir. Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte, Kûfeli olduğu hâlde ömrünün çoğunu Bağdat'ta geçirdiği bilinmektedir. Harun Reşîd'e birçok nasihat vermiştir ve herkese ders olacak hikmetli sözleri çok meşhurdur. 805-806 senesinde Bağdat'ta vefât etmiş ve Dicle kenarında Şunûziyye kabristanına defnedilmiştir (İvgin, 2005:9).

Görülüyor ki, Selim Temo bizlere bambaşka bir Balûlî Dana takdim etmektedir. Onun Balûlî Dana'sı; Loristan'da doğmuştur ve Ehl-i Hak inancının kurucusudur. Bağdat'a gitmiş ve burada İmam Cafer-i Sâdık medresesine kaydolmuştur. Kısa sürede seçkin ve ünlü bir âlim olmuş, hocasının izniyle Kermanşah'a gitmiş ve pek çok taraftar toplamıştır. Abbasî halifesi Harun Reşit tarafından muhalefeti nedeniyle idam cezasına çarptırılmış, deli numarası yaparak bu cezadan kurtulmuş ve daha sonra Harun'la dost olmuştur. Balûlî Dana, "Kürtçenin Gorani lehçesinde şiirler yazmış, bu lehçeyi yüksek bir edebiyat dili haline getirmiştir" (Temo, 2007:1336). 837 yılında İslâmava şehri yakınlarındaki Tengegul dağında ölmüştür.

Selim Temo'nun Balûlî Dana biyografisinde birçok sorun vardır. Öncelikle İmam Cafer-i Sâdık ile Balûlî Dana'nın yaşam

dilimleri birbirine uymamaktadır. İmam Cafer-i Sâdık, M. 705 yılında doğmuş ve 765 senesinde vefât etmiştir. Temo'nun Balûlî Dana'sı ise 837 yılında ölmüştür ki, arada tam 72 yıllık bir zaman aralığı vardır. Balûlî Dana'ya 70 yıllık ömür biçsek bile İmam Cafer-i Sâdık'ın vefâtı ile Balûlî Dana'nın doğumu arasında 2 yıllık fark oluşmaktadır. İmam Cafer-i Sâdık medresesi olduğu doğrudur; ama bu medrese Bağdat'ta değil, Medine'dedir. Diğer taraftan Temo, Balûlî Dana'nın İmam Cafer-i Sâdık medresesinden "seçkin ve ünlü bir âlim" olarak ayrıldığını ve Ehl-i Hak'ı kurduğunu iddia etmektedir ki, bu medreseden seçkin ve ünlü bir âlim olarak ayrılan birinin Ehl-i Hak gibi bir inancı kurması zor görünmektedir. Çünkü İmam Cafer-i Sâdık ve diğer Ehl-i Beyt İmamları ile istisnasız bütün Caferî âlimleri Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e ilahlık isnat eden bütün akımları din-dışı ilân etmiş, kendi bünyelerinde yaşatmamışlardır. Bu tavır, On İki İmamcı Şiilik geleneğinde bugün de devam etmektedir.

Temo'nun sunduğu biyografide dikkat çeken bir diğer detay şudur: Balûlî Dana'nın Ehl-i Hak inancını kurup taraftar toplaması ve Abbasî muhalefeti yüzünden idama mahkûm edilmesi üzerine hocası İmam Cafer-i Sâdık'ın (?) akıl vermesi ile deli rolü yapmaya başlaması. Öncelikle Ehl-i Hak inancını din-dışı ilân eden İmam Cafer-i Sâdık'ın bu inancın kurucusu olan birine sahip çıkıp, kollaması kelimenin tam anlamı ile akıl dışıdır. Hele Kermanşah'ta idama mahkûm edilen birinin Bağdat'ta bulunan

Harun Reşit'le dost olması büsbütün izaha muhtaç bir husustur.

Temo, Balûlî Dana ve ardıllarının "Mahi" mahlasını kullandığını iddia etmekte, bu kelimeyi "Medli" olarak açıklamaktadır ki (Temo, 2007:1336),¹³ bunun da ciddiye alınacak bir tarafı yoktur. Şunu da ifade etmek gerekir ki, bu şiirlerde kullanılan Kürtçe, günümüzde kullanılan Kürtçeye çok yakındır. Ancak en azından 1100 yıllık oldukları iddia edilen bu şiirlerde kullanılan kelimelerin ve gramer özelliklerinin günümüze kadar ciddi bir değişime uğramadan gelmesi, şiirlerde Farsça ve Arapça kelimelerin çok olması da izah edilmesi gereken diğer konular arasındadır.

Daha başka muğlak hususlar da vardır. Bunlardan bir kısmı, Balûlî Dana'nın ardılları olduğu iddia edilen şairlerin övadlarının "Baba" olması, bunların şiirlerini saz eşliğinde söylemesi ve bu şiirlerin birbiri ile kafiyeli dördlükler şeklinde yazılmasıdır (Temo, 2007:1336). Dördlükler şeklinde birbiri ile kafiyeli şiirler Türk halk şiirinin kadim özelliğidir ve saz, kopuzun devamı olarak kabul edilen eski bir Türk çalgısıdır. "Baba" kelimesi Türkçe bir kelimedir (Komisyon, 2000:213). Bugün de sadece Türkiye Türkçesinde değil Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur lehçelerinde baba kelimesi "ata, ecdat vb." anlamlarda kullanılmaktadır (Komisyon, 1991:32). Türkler Müslüman olduktan sonra şamanların bir devamı olarak zuhur eden babalar,

daha 10. yüzyılda Maverâünnehir'de Buha-ra, Semerkant ve Fergana gibi kentler Türk şeyhleriyle dolmuştu. Türkler bu şeyhlere "Bab", "Baba", "Ata" gibi unvanlar veriyorlardı. Bunlar şamanlar gibi ilahiler okuyan, Budist rahiplere benzer menkıbeler anlatan kimselerdi (Ocak, 1992: 23-24). En bilineni Ahmet Yesevi'nin de hocası olan "Arslan Baba"dır (Köprülü, 1993: 18-19). Birbiri ile kafiyeli dördlükler ve vezinli şiirler yazmak daha Müslüman olmadan Türkler arasında yaygındı ve İslamiyet'i kabulde birlikte bu gelenek devam etmiştir (Köprülü, 1993:11).

Son olarak yine aynı antolojide yer alan Baba Tahir Uryan hakkında birkaç şey söylemek gerekir. Çünkü bu şair, Ehl-i Hak inancının bilinen ilk şairi olarak kabul edilmektedir ve bu açıdan önemlidir. Selim Temo, V. Minorsky'e dayanarak Baba Tahir Uryan'ın kendisini Kürt olarak ifade ettiğini söyler ve Kürtçe yazdığını iddia eder (2007:1333). Oysa V. Minorsky'e göre Baba Tahir Uryan (etnik köken belirtmeksizin) İranlıdır ve günümüzdeki metinler (bazı Lur ve Kürt lehçelerinin küçük etkileri hariç) Farsça yazılmıştır. Hatta onun "Farsçaya yakınlığı" şüphe götürmez bir husustur. Minorsky, Baba Tahir Uryan'ın şiirlerinde sözlü nakillerden dolayı değişiklikler olduğunu hatta zamanımızda bile Hristiyan bir Kürt tarafından "Ehl-i Hak'a haber nakletmek için" Gorani lehçesinde şiirler yazdığını söylemektedir (Minorsky, 1997a:167). Baba Tahir'e ait şiirler, kadim yazmalarda değil, ancak 18. ve 19. yüzyıla ait bazı antolojilerde bulunmuştur (Minorsky, 1997a:167). Ha-

13 Benzer bir yaklaşım için bkz.: Hamzeh'ee, 2008:93.

medanlı şair Şatir Beg Muhammed'in, Baba Tahir'e atfedilen birçok "Kürdi" (Pehlevi) kıtanın müellifi olduğu da zaten tespit edilmiştir (Minorsky, 1997a:168)

Balûlî Dana ve ardılarının, Selim Temo'nun "Kürtçenin Gorani lehçesinde şiirler yazmış, bu lehçeyi yüksek bir edebiyat dili haline getirmiştir" (2007:1336) iddiası ile V. Minorsky'nin "Hristiyan bir Kürt tarafından Ehl-i Hak'a haber nakletmek için Gorani lehçesinde şiirler yazdığını" (1997a:167) yan yana getirdiğimizde tablo daha da netleşmektedir. Yani bu şiirlerin en azından bir kısmı, yakın zamanda Hristiyan bir Kürt tarafından yazılmıştır.

Esasen Baba Tahir Uryan, Tuğrul Bey'in kendisini ziyaret ettiğinde aralarında geçen diyaloga bakılırsa (Minorsky, 2013:319), dönemin Sünni sufilerinden biridir. Baba Tahir hakkında günümüze ulaşan tek tarihi kayıt da budur. Baba Tahir, Tuğrul Bey'e "Ey Türk, Müslümanlara karşı nasıl hareket edeceksin?" diye sormuş, aktarıldığına göre bu soru Tuğrul Bey'i önemli derecede etkilemiştir (Minorsky, 1997a:166-167). Eldeki şiirler (Temo, 2007:16-23) ve hakkındaki rivayetler de Baba Tahir'in Sünni bir sufi olduğunu göstermektedir.

Ehl-i Hak metinlerine ve konunun birçok uzmanına göre Sultan Sohak döneminde cemaatin dili Gorani'ydi. Türkçe metinler daha sonra ortaya çıktı. Kendisi de bir Ehl-i Hak mensubu olan Reza Hamzeh'ee'ye göre; "Mevcut Türkçe manzum geleneklerden açıkça anlaşıldığı üzere bu, Türk dil-

leri konuşan misyonerlerin Azerbaycan'ın farklı yörelerine gönderildiği daha ileri bir dönemdir" (2008:30-31). Hatta ona göre; bu misyonerler Gorani şiirlerini Türkçeye çevirdiler ancak Türkçe konuşan herhangi bir topluluğu dinlerine döndüremediler. Bu misyoner Goraniler, Türkçeyi benimsediler. Dinleri kaldı ama dilleri değişti (Hamzeh'ee, 2008:30-31).

Düşünceden çok temenni olduğu açıkça anlaşılan bu görüşleri tartışmadan Ehl-i Hak metinlerinden bir kısmının Türkçe yazıldığını ifade etmek gerekiyor. En eski olanların Beyrek Kuşçuoğlu tarafından yazıldığı söylenen bu kelimeler, günümüze kadar ulaşmıştır. Kuşçuoğlu'nun şiirlerini yayınlayan ve tetkik eden Hüseyin Muhammedzâde Sıddîk'e göre Kuşçuoğlu, şiirlerine, dil ve şive özelliklerine bakılırsa Nesîmî'den önce Moğol hükümeti zamanında yaşamıştır (Babacan, 2005). Kuşçuoğlu'nun Türkiye Türkçesi ile bir divanı da Cavit Murtezaoğlu tarafından yayımlanmıştır. Murtezaoğlu'nun verdiği bilgilere göre bu divanı üstatlarından derleyerek ve bazı elyazmaları ile karşılaştırarak bir araya getirmiştir (Murtezaoğlu, 2014:7). Kuşçuoğlu'nun hayatı hakkında elde bulunan tek yazılı eser Burhanu'l-Hakîka ise onun 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın ilk yarısında yaşadığına işaret etmektedir (Babacan, 2005). Ehl-i Hak metinlerine göre Sultan Sohak döneminde bir heftevane¹⁴ olan Seyyid Muhammed'in oğlu Şah İbrahim'in yoldaşları, Kuşçuoğlu ve Cüneyt'ti. Kuş-

14 Heftvane: Ehl-i Hak inancına göre ikinci grup melekler.

çuoğlu, Goran dilindeki kelimeleri Türkçeye çeviren şahıstır (Hamzeh'ee, 2008:292). Kuşçuoğlu'nun şiirlerinde "Sultan dedi ki" gibi ifadeler kullanması bu görüşü desteklemektedir (Düring, 2010:141).

Burada biz, Goran dilinde yazılan metinlerin mi, Türkçe metinlerin mi daha eski olduğu konusunu tartışıp, kesin bir hüküm vermeyeceğiz. Genel olarak Goran dilinde yazılan metinlerin Türkçe metinlerden daha eski olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Kuşçuoğlu'nun şiirlerinde "Sultan dedi ki" gibi ifadeler kullanması, Sultan Sohak'ın Goran dilinde şiir yazdığı anlamına gelmez, en fazla inancı Goran dilinde yaydığı (ki Ehl-i Hak inancında Sultan Sohak, Türkçe de konuşmuştur) anlamına gelir. Kuşçuoğlu'nun şiirlerini şekil olarak kadim Türk şiiri geleneğine uygun yazdığı ve Goran dilinde yazılan şiirlerde de bu geleneğe uyduğu dikkate alındığında, konunun uzmanları tarafından tekrar çalışılması yararlı olacaktır.

6. GORANLAR KÜRT MÜ?

Goranlar, geçmişten beri Ekrad/Kürt olarak kabul edilmiştir. İlk defa kayda geçtikleri 14. yüzyıldan itibaren Kürt aşiretleri ve toplulukları arasında sayılmıştır. Ortaçağ İslam kaynaklarından günümüze kadar Kürt adı, dışarıdan verilen bir isim olarak etnik olmaktan çok sosyal bir içerik taşımaktadır (Özdemir, 2014:47-70)

Çağdaş dilbilimsel araştırmalar, Zazalar dâhil olmak üzere Lor ve Goran gibi birçok

etnik grubun Kürt olmadığını ve bu adlandırmanın sosyal bir adlandırma olduğunu iddia etmektedir. Mesela konunun ilk uzmanlarından Rus diplomat V. Minorsky, Zazaca ve Goranice konuşan toplulukları kesinlikle Kürt kabul etmez (Minorsky, 1997d:1091). Doğubilimcilerin bir kısmı da Lurları Kürt saymamaktadır (Bulut, 2007:286). Bir kısım araştırmacı da bu lehçelerin hepsini farklı bir dil olarak kabul eder. Örneğin, Martin van Bruinessen "... bütün Kürtler aynı dine bağlı olmadıkları gibi, aynı dili de konuşmazlar" (1994:39) dedikten sonra bugün Kürtçenin lehçelerini "dil" olarak adlandırır (1994:40). Ziya Gökalp, Kürtçenin lehçeleri olarak adlandırılan Kurmanç, Zaza, Soran ve Lur lehçelerinden bahsederken şöyle demektedir: "Bu dört lisanın sahipleri birbirini anlamazlar. Sarf, nahiv, lügat itibarıyla aralarında büyük farklar vardır. Binaenaleyh aradaki farklar lehçe farkları değil, lisan farklarıdır. Bu dört dilin her biri, lisanîyat itibarıyla müstakil bir lisanıdır. Her biri müteaddit lehçelerden de mürekkeptir" (Gökalp, 1992:24-25).

David McDowall da, Kürtlerin dilleri hakkında şöyle demektedir: "Kürtler, kuzeybatı İranî bir dil olmakla birlikte, lehçe gruplarına bölünmüşler ve kendi ana dillerinde diğer Kürtlerle rahatça iletişim kuramamaktadırlar. Bazı durumlarda sınırlı bir anlaşma mümkündür; bazen bu bile mümkün olmayabilmektedir" (McDowall, 2004:31).

Doğrusu, geleneksel Kürtçenin lehçelerine dâhil edilen birçok dil hakkında yeterli ve karşılaştırmalı çalışmalar yapılmamıştır. Ancak şu kadarı kesindir ki, Kürt olarak kabul edilen ve farklı dilleri konuşan aşiretlerin her birinin başka bir Kürtçe ile konuştukları Mesûdî'den¹⁵ itibaren Evliya Çelebi'ye (1986:474) kadar birçok müellif tarafından tespit edilmiştir. Hatta bunların ancak tercüman aracılığıyla anlaşabildiği kaydedilmiştir.¹⁶ Bugün de hâlihazırda Kurmanç, Zaza, Goran, Lor ve Sorani dillerini konuşanlardan hiçbiri hem sözselsel ve hem de yazılı olarak birbirini anlamazlar.

7. EHL-İ HAK VE TARİHİ ŞAHSİYETLER

Behlül Dana ve Baba Tahir örneğinde olduğu gibi, Ehl-i Hak, birçok tarihi şahsiyete, biraz tarihi kişiliğinden alarak biraz da kendi inancı ile süsleyerek yeni bir kişilik kazandırmaktadır. Gobineau'ya göre Baba Tahir'e atfedilen değer, Mevlana ve Attar gibi diğer sufilerle birlikte anılmasına bakılırsa Müslümanların şüphelerinden uzaklaşmak içindir (Minorsky, 2013: 319). Ne var ki, bu tespit eksik görünmektedir. Çünkü sadece Behlül Dana ve Baba Tahir değil, Ehl-i Hak inancı, tarihteki birçok şahsiyeti "melek" şeklinde sunarak kendisine mal etmiştir. Mesela Ebu Talip, Mikta, Ebuzer, Nusayr, Abi-

15 Mesûdî şöyle demektedir: "Her Kürd aşireti değişik bir Kürdçe ile konuşur". Bkz.: Mesûdî, 2004:191.

16 Evliya Çelebi (1611-1668), on altı kadar Kürtçeden bahseder ve ardından bunların birbirlerini ancak tercüman ile anladıklarını söyler. Bkz.: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 1986:474.

din, Abbas, Ammar Yasir, Cafer, İskender, Rüstem, Abdullah b. Abbas, Muhammed Hanefi, Sad b. Vakkas, Bilal, Akil, Selman, Ebul Vefa, Baba Yedigâr bunlardan ilk göze çarpanlardandır (Hamzeh'ee, 2008:163-164). Davut'un duvar ustası olması ilginçtir (Bruinessen, 2008:139). Ebu Talip, Hz. Ali'nin babasıdır. Ebuzer, Ammar Yasir, Bilal, Selman ve Mikta, Hz. Muhammed'in arkadaşlarından ve Hz. Ali'nin taraftarlarındandır. Nusayr, Nusayri inancının kurucusu olarak kabul edilen Ebû Şu'ayb Muhammad ibn Nusayr'dır. Abidin, On İki İmamlardan İmam Zeynelabidin olmalıdır. Abbas, Hz. Muhammed'in amcası; Abdullah b. Abbas ise Abbas'ın oğludur. Cafer, On İki İmamlardan İmam Cafer-i Sadık'tır. İskender, tarihte meşhur olan Büyük İskender; Rüstem, İranlıların milli kahramanı; Muhammed Hanefi, Hz. Ali'nin evlatlığı; Sad b. Vakkas, Şiilik bakımından çok muteber olmasa da İslam uğrunda ilk oku atan kişi; Akil, Hz. Ali'nin kardeşi; Ebul Vefa ise 11. yüzyılın önemli şeyhlerinden biridir. Baba Yedigâr'a gelince, döneminde tutulan bir kayda göre sıradan bir Müslüman şeyhidir (Bruinessen, 2008:158). Düring'in aktardığına göre, bir Ehl-i Hak otoritesi ona, Sultan Sohak'ın Müslüman bir mutasavvıf olduğunu söylemiştir (Düring, 2010:152). Ehl-i Hak'ın ilk zamanlarında adı geçen şahsiyetler Müslüman hatta Sünni idiler. Molla Rüknettin, Baba Faki, Seyyid Muhammed, Seyid Hıdır bunlardan bazılarıdır (Düring, 2010:152). Dahası Sultan Sohak'ın babası Şeyh İsi (İsa) ile kardeşi Şeyh Musi (Musa) önemli sufi şeyhlerindendi (Düring, 2010:153).

8. ALEVİLİK İLE EHL-İ HAK'IN BENZERLİKLERİ

Alevilik ile Ehl-i Hak arasında inanç ve ibadet ile örgütlenme düzeyinde bazı benzerlikler bulunmaktadır. Ehl-i Hak'ın iç aktarımlarını ve rivayetlerini bir kenara bırakıp tarafsız kaynaklara baktığımızda ve kronolojik olarak Ehl-i Hak'ın Alevilik'ten sonra teşekkül ettiği hatırlandığında, söz konusu benzerliklerin Alevilik'ten bir şekilde Ehl-i Hak'a geçtiğine hükmetmemiz gerekmektedir. Esasen bu benzerliklerin kökenlerine tek tek baktığımız zaman da bu tespiti teyit etmiş oluruz.

8.1. İnanç ve İbadet Düzeyinde Benzerlikler

8.1.1. Cem İbadeti

Ehl-i Hak ile Alevilik arasındaki benzerliklerden en önemlisi haftada bir kere yapılan cem ibadetidir (Musalı, 2013:17; Hamzeh'ee, 2008:233).¹⁷ Ehl-i Haklar, bu ibadette saz çalarak kelimeler okur (Minorsky, 1997b:203). Cemler, Cemhanelerde düzenlenir (Hamzeh'ee, 2008:233; Algar, 1994:514) ve buralar aynı zamanda toplumsal sorunların çözüm yerleridir (Gülpâygânî^{2014:362}). Ehl-i Hak yaratılış hikâyesine göre, Tanrı yedi meleği ile cem yapmıştır (Hamzeh'ee, 2008:179). Aleviler cem ibadetini eskiden dedelerin evlerinde "meydan" adı verilen geniş salonlarda yaparlardı. Kentleşme ile

birlikte Cemevi adı verilen binalar yaygınlaşmıştır. Bektaşilerde ise cemler, tekke ve dergâhlarda icra edilirdi.

Ehl-i Hak ceminde yerine getirilecek görevler, bazı kişiler üzerine dağıtılmıştır (Hamzeh'ee, 2008:234-235):

Seyyid: Adak-duaları okuma görevi, kutsal on bir aileden gelen "seyyid"e aittir.

Nayip: Seyyidin yardımcısıdır ve ikinci kademe kutsal aile olan "delil" soyundan gelmelidir. Seyyidin yokluğunda duaları okur.

Halife: Katılımcılar arasında adakları dağıtan kişidir.

Kelam okuyucu: Dini ilahileri okuyan kişidir.

Hadem: Genel olarak cemde düzeni sağlayan ve ihtiyaç duyulduğunda katılımcılara, seyyide ve halifeye yardım eden kişidir.

Ehl-i Hak cemleri şöyle icra edilir: Katılımcılar, cemhaneye kapı eşiğinde secde ederek girer. İlk kişi cemhaneye girdiğinde en sağa geçerek oturur. Diğer katılımcılar da kapıdan secde ederek girerler ve sağdan sola doğru oturanların elini öperek edeple soldaki ilk boş yere oturur. Ceme yeni gelen kişiler, daha önce gelenler tarafından "Ya Hakk" veya "Ya Ali" denilerek karşılanır. Böylece katılımcıların oturum düzeni bir daire şeklini alır. Herkes beline bir kemer veya kuşak bağlar ve ayrıca bu kuşağı her iki tarafında oturan kişilere de dolarlar. Böylece bütün katılımcılar, birbirine bağlanmış

¹⁷ Cem töreni, perşembeyi cumaya bağlayan gecelerde yapılır. Bkz.: Gülpâygânî, 2014:361; başka bir kaynağa göre ise cemler pazar günü yapılmaktadır. Bkz.: Jukovsky, 2013:124.

olur. Ayrıca bütün katılımcılar sarık sarmak yahut bir şekilde başını örtmek zorundadır (Hamzeh'ee, 2008:235-237). Kuşak bağlama, yeni gelen kişinin herkesin elini öpmesi ve baş erkeklerin baş örtmesi Alevi cemlerinde bulunmaz.

Alevilik'te olduğu gibi Ehl-i Hak ceminde adaklar sunulur ve kurbanlar kesilir. Kurban kemikleri kırılmaz ve toprağa gömülür. Kurbanlar dağıtıp tüketildikten sonra dualar başlar. Dualar gizli (xefi) ve sesli (celi) olmak üzere iki türlüdür (Hamzeh'ee, 2008:236-237); bu dualar Alevilik'te yoktur. Bu duaların toplamı ise beş tane dir (Hamzeh'ee, 2008:238):

1. **Ebadet:** Dini vecibelerin uygulanışı içindir. Bir kısmı sesli, diğer kısmı ise sessizdir.
2. **Hacet:** Meşru bir iş için okunan dualardır. Bir kısmı sesli, diğer kısmı ise sessizdir.
3. **Mo'ezet:** Ahlaki ve ruhani öğüt ve tavsiyelerden oluşan dualardır.
4. **Cezbiyat:** Katılımcıların vecd haline sokan özel ezgilere sahip dualardır. Sesli okunurlar.
5. **Murekabat:** Alçakgönüllülikle ibadet etme niyetiyle okunan sessiz dualardır.

"Fekr-o zekr" adı altında murekabat duaları yapılırken, bir nevi ud olan ve "tanbur" adı verilen çalgı kullanılır. Kutsaldır ve elden ele dolaşarak çalgıcıya dönene kadar herkes ona dokunur ve onu saygıyla öper

(Hamzeh'ee, 2008:239). Özellikle Tunceli bölgesinde saza "tanbur" adı verilir.

Ehl-i Hak grupları arasında cemin içerisinde bazı farklılıklar vardır. Mesela bazı kollarda kadın ceme dâhil edilir, bazılarında şarap ikram edilir. Bazıların da ise bunların tam tersi söz konusudur (Musalı, 2013:19). Alevi cemlerinde ise kadınlar yerlerini alır, ancak tadımlık şarap ikram edilmesi, bugün terk edilse de, geçmiş dönemlerde bazı Alevi topluluklarında görülmekteydi.

Cem töreninde ihsanın hemen ardından zikir yapılır. "Tamire"¹⁸ adı verilen iki telli bir saz eşliğinde iki veya dört mısradan oluşan şiirler okunur. Katılımcılar iki elleri ile alkış tutarak zikre katılırlar (Jukovsky, 2013:130). Aleviler ise ellerini dizlerine vurarak cemdeki dini müziğe iştirak ederler.

Cemlerde bazı katılımcılar yanan ateşin üzerine otururlar ve is bile almadan kurtulurlar. Yüce kayalardan baş aşağı atlarlar ve küçücük bir sıyrık almazlar. Yüzme bilmeyenler suya atlarlar ama batmazlar (Jukovsky, 2013:131). Cemde zikir yapanlar, çok kızgın kömürleri elleriyle tutarak ağızlarına koyarlar ve onu çıkarıp yenisini alırlar. Her kömür parçası ağızlarında bir dakika kadar kalır (Marr, 2013:441). Büyük ayinlerde derişler, saz nağmeleri eşliğinde cezbeye gelirler, kendilerinden geçerler, ateş üzerinde yürürler, avuçlarına ateş alırlar (Minorsky, 1997b:203; Stead, 2014:386). Özellikle ateşle ilgili uygulamalar, yakın döneme kadar Alevi cemlerinde görülen hususlardı.

18 Tanbur olmalı.

Görüldüğü üzere Ehl-i Hak'ın cem ibadeti, ülkemizde Alevi ve Bektaşî zümreler tarafından yapılan cem ibadetiyle (Noyan, 1995:274-311; Yaman, 2011:166-170; Kaplan, 2010:260-267; Üzüm, 2009:147-172) şekil ve içerik olarak bazı benzerlikler göstermektedir; ne var ki, temel uygulamalarda çok önemli farklılıklar bulunmaktadır. Mesela Ehl-i Hak ceminde on iki hizmet yoktur; oysa Alevi cemleri on iki hizmet üzerine kuruludur ve bu hizmetlerden birinin olmaması cemin tamamlanmaması anlamına gelir. Ehl-i Hak cemlerinde olmayan bir başka uygulama Alevi cemlerinin önemli bir parçası olan semahtır.¹⁹ Ehl-i Hak gruplarında gülbankların değil²⁰ başka duaların okunması (Hamzeh'ee, 2008:238), Ehl-i Hak cemlerini Alevi cemlerinden ayıran bir başka önemli uygulamadır. Seyyid, delil, tanbur, cem gibi birkaç kavram dışında ortak olan başka kavram da yok gibidir.

Hem Alevilik'te ve hem de Ehl-i Hak'ta cem adlı bir ibadetin olması ve bunların şekil ve içerik olarak bazı benzerlikler göstermesi elbette bir tesadüf değildir. Bu benzerlikler, varlığını ya ortak bir kökene veya güçlü bir etkileşime borçludur. Burada Alevilik ve Bektaşîliğin, Ehl-i Hak'tan önce teşekkül ettiğini yeniden hatırlanmalı ve konuyu ay-

19 Yaşar Kalafat, Göran cemlerinde sadece erkeklere mahsus bir semahtan bahsetmekte, "Göranlarda semahlar, kelim havaları olarak geçerler" demektir. Başka bir kaynaktan Ehl-i Hak cemaatlerinde semahın varlığına tesadüf etmedik. Bkz.: Kalafat, 2009:110-111.

20 Irak'ta bulunan bazı Bektaşî gruplarında Gülbanglar vardır, bunları Ehl-i Haklar'dan ayırmak gerekir.

dınlamak için cem törenlerinin kaynağına bakılmalıdır.

Tarih boyunca birçok topluluk, erkekli-kadınli,²¹ içkili, müzikli, ateşle oynanan vb. ayinler düzenlemiştir. Ancak bütün bu unsurların (ritüellerin) bir arada bulunduğu ayinleri, İslam öncesi Türk toplumunda buluyoruz. Türklerin İslam'ı kabulünden önceki dönemlerde inanç kültürleri, genel olarak atalar-tabiat-Gök Tanrı kültürüne dayanmaktaydı. Şamanın (kam-dini lider) yönettiği, kurbanların kesildiği, kadın ve erkeklerin içki eşliğinde, daire şeklinde ve müzikli ayinleri, şamanların "hü, hü" diyerek raks etmesi Radloff, Potapov, Köprülü, Marcireau gibi yazarlar tarafından doğrulanmıştır (Ocak, 2002: 175-178). Bu ayinler, Müslüman olduktan sonra da sürmüş, kısmen İslami bir forma girerek Yesevilik gibi Türkmen pratikleri üzerinden (Ocak, 2002: 178) Alevilik ve Bektaşîlik kanalıyla günümüze kadar taşınmıştır. Mélikoff'a göre, Şaman dini liderlerinin soyundan gelen kişiler, İslam'ın kabulüyle birlikte "dede" olarak adlandırıldılar ve cemleri bu kimlikleri ile yürütmeye başladılar (Mélikoff, 1997b:11-28). Şamanların, dini liderlik yanında büyüçülük ve tedavi edici yetenekleri de vardı. Bu ayinlerde alkol ya da madde, iyi ruhları çağırıp kötü ruhları kovma ve trans için kullanılırdı. Trans haline giren şamanlar,

21 Bu türden ayinler eski İran'da da Maniheizm'in etkisi ile düzenlenmiştir. Bu ayinlere kadınlar da katılır ve bu durum bazı ahlak dışı dedikodulara neden olmuştur. Ancak bu ayinlerde içki, daire olma, müzik, saz, kurban, dans vb. hususlara temas edilmemiştir. Detaylar için bkz.: Ocak, 2002:178.

dans ederdi (Dönmez, 2010:191). Cemlerde çalınan sazın kökeni ise genel olarak kopuza dayandırılmaktadır. Kamlar törenlerde kopuz ile birlikte davul da çalardı. Ayinler sırasında kamlar, vecd halinde birtakım ilahiler okurlar, dualar ederlerdi (İnan, 2006: 31). Müslüman olmadan önce Türk toplumunda baksı-ozanlar, gerek tanrılara kurban sunma, gerekse tedavi seansları sırasında çalgı çalıp, hızlı bir şekilde raks ederken, sihirli birtakım mısralar söylüyor, kızgın demirleri yalayacak kadar kendilerinden geçiyorlardı (Kalkan, 2015: 19).

Bu ayin şekli Türkler, Müslüman olduktan sonra da devam etmiştir. Hoca Ahmet Yesevî'nin Türkistan'da sistemleştirdiği ilkeler yani Yesevilik, Anadolu'da önce Babailer ve daha sonra Hacı Bektaş Veli'nin yol göstericiliğinde yeni bir yapı kazanmıştır (Baş, 2011: 21-53). Bu doğaldır; çünkü bir topluluk eski yurdunu terk edip yeni bir yurda yerleştiğinde eski yurdundaki kültürü beraberinde getirir, yeni yurdunda bulunan kültürden etkilenir ve son olarak yeni yurdunda yeni kültürel unsurlar üretir. Görünen o ki, cem ayininde çok az değişiklik olmuştur. Cem törenlerinde kadınların da erkeklerle bir arada bulunması, törenlerin saz eşliğinde şiirlerle devam edilmesi, semah dönülmesi, kurban kanının ve kemiklerinin toprağa gömülmesi, bazı yerlerde sembolik olarak alkol alınması, ağızda ateşin/korun söndürülmesi, cem düzeninin halka şeklinde tanzim edilmesi gibi uygulama ve inançlar İslâm'ın kabulünden sonra da devam

etmiştir. Türkistan'da Yesevî tarikatında görülen bu unsurların birçoğu, Türkiye'de Bektaşî tarikatında ve Alevi zümreler arasında da görülmektedir. Bu cem törenlerini, Türkistan'da kam-ozan tipinden sonra baba ve ata adını alan ve daha sonra Anadolu'da dede ve baba olarak adlandırılan kişiler yürütmüştür. Bu kişiler, "ocak" dedikleri soylarını Hoca Ahmet Yesevî'ye oradan da Hz. Ali'ye ve nihayet İslam peygamberi Hz. Muhammed'e dayandırmaktadırlar (Eröz, 2014).

Son olarak cem törenlerinde kızgın ateşle ilgili ritüellere (ateşte yürümek, kor halindeki odunu eline almak vb.) değinmek gerekiyor. Elbette tarih boyunca ateş, birçok dinde ve inançta kutsal sayılmış ve bununla ilgili değişik ritüeller geliştirilmiştir. Ancak Alevilerin ve Ehl-i Hakların cem törenlerindeki ateşle ilgili uygulamaları eski Türk adetlerine yakındır. Türk tarihçilerinden Zehebi, daha 1182 yılı vakalarından bahsederken Rıfâî tarikatında bazı değişimler olduğunu, mesela ateşe girmek vb. adetlerin Türkler kanalıyla Rıfâî tarikatına girdiğini tespit etmiştir (Eröz, 2014: 286).

Aleviler ile Ehl-i Hakların cem ayinlerinde görülen bütün unsurlar, görüldüğü üzere İslamiyet öncesinde ve sonrasında Türk toplumunda da çok az değişikliklerle bulunmaktadır. Cem ibadetinin kurumsal şeklini Bektaşiliğin ilk zamanlarında yahut Şah İsmail Hatayi döneminde almış olabilir. Ehl-i Hakların Hacı Bektaş-ı Veli'yi ve diğer Bektaşî uluları ile Şah İsmail Hatayi'yi kut-

sallaştırdığını (Musalı, 2013:24, 28) dikkate alırsak, Ehl-i Haklar arasına cem ayininin Alevilik etkisiyle girdiğini anlamak zor olmayacaktır.

8.1.2. Üç Günlük Oruç

Alevi ve Bektaşi zümrelerin genel olarak Ramazan ayında oruç tutmadığı ve Arap aylarından Muharrem (on veya on iki gün) ile miladi aylardan şubat ayında (üç gün) oruç tuttıkları bilinmektedir. Şubat ayında tutulan üç günlük oruca Hızır orucu denir.

Alevilerin ve Ehl-i Hakların oruçları üç gün olması nedeniyle benzerler fakat aralarında önemli farklılıklar vardır. Ehl-i Hak inancında üç günün özel isimleri vardır. Bunlar (Gülpâygânî 2014: 266) şu şekildedir:

- 1- Niyet-i mornovi,
- 2- Devet-e şahî veya devet padeşahi
- 3- Kavaltasi.

Üç gün tutulan oruçtan sonra bayram yapılır (Musalı, 2013: 135-137; Jukovsky, 2013: 130; Minorsky, 1997b: 203), ancak hangi günler oruç tutulması gerektiği konusunda tarikat grupları arasında farklılıklar vardır (Musalı, 2013:19). Her oruç günü değişik adaklar sunulur (Gülpâygânî 2014:268). Ehl-i Hak'ın Ateşbeği kolu hiç oruç tutmaz (Minorsky, 1997b:203); sadece kavaltasi gününde bazı adaklar sunar (Gülpâygânî 2014:269).

Alevilik'te "Hızır orucu" süresince Hızır ile ilgili inançlardan beslenen birtakım

uygulamalar yapılır. Alevi geleneği Hızır orucunu İnsan suresinin 8. ayetine²² dayanır (Yaman, 2011:248-249). Irène Mélikoff, Alevilerde tutulan üç günlük Hızır orucunu, Eski Türklerin yine şubat ayının sonuna doğru kutladığı "Ak Bayram/Beyaz Bayram"ın bir devamı olarak görür (Mélikoff, 1997b: 13, 63).

8.1.3. Kurban Kemiklerinin Kırılmadan Gömülmesi

Ehl-i Hak inancında kurbanlar dört türdür (Gülpâygânî, 2014: 346):

1. Kan kurbanı: Deve, evcil öküz, evcil koyun, horoz.
2. Kansız kurban: Balık, ceviz, gerde (bir tür ekmek), nar.
3. Kurban edilmediği halde kurban merasiminde bulunan maddeler: Kavun, şeker, badem, kavut.
4. Hedmet: Pirinç ve kurban etinden oluşan bir tür özel yemek.

Başka bir kaynakta ise kanlı ve kansız olmak üzere toplam 14 (on dört) kurban türü olduğu iddia edilmiştir (Minorsky, 1997b: 514).

22 "Ve ona ihtiyaçları olduğu halde yemeklerini yoksula ve yetime ve tutsağa verirler, onları doyururlar." İnsan/8. Ayette söz konusu edilen kişiler Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'dir. Üç gün iftar yapmadan oruç tutmuşlar ve her iftar saatinde iftarlıklarını ihtiyaç sahiplerine (yoksula ve yetime ve tutsağa) vermişlerdir. Bkz.: İmam-ı Cafer Buyruğu, tarihsiz: 229-230.

Alevilerde birçok zamanda; Kurban bayramında, cemlerde ve adak niyetiyle kurban kesilir. Bunun dışında un helvası, lokma (un, tuz ve yağdan yapılır) gibi bazı yemekler pişirilir ve dağıtılır, ancak bunlar kurban değil, “hayır” veya “lokma” olarak adlandırılır. Kurban terimi, kesilen büyük veya küçükbaş hayvanlar için kullanılır.

Özetle, Ehl-i Haklar ile Aleviler arasında kurban konusunda bariz farklılıklar vardır, ancak çok özel bir benzerlik de bulunmaktadır. Ehl-i Haklar ve Aleviler, kestikleri kurbanın kemiklerini kırmazlar ve bunu günah olarak görürler. Bu uygulama, İslam öncesi Türkler ve Moğollara aittir ve Ehl-i Hak metinlerinde bu türden birçok Türk unsur tespit edilmiştir (Ocak, 2002: 170; Bruinessen, 2008: 154).

Ahmet Yaşar Ocak, şöyle demektedir (2002:173):

“İslam öncesi devirde Türkler ve Moğollar’da kurbanların etleri yenildikten sonra kemikleri kırılıp parçalanmaz, büyük bir itina ile toplanarak ya gömülür ya da yakılır. Bu suretle o hayvanın gökte yeniden dirilerek Tanrı’ya ulaşacağına inanılırdı. Kemiklere bir zarar verildiği yahut birkaçı eksik olduğu zaman o hayvanın sakatlanacağı düşünülmekteydi. İşte buradan hareketle Türkler ve Moğollar’da başka bir inancın teşekkül ettiği görülmektedir: Düşmanın tekrar dirilip güçlenmesine engel olmak, öldürüldüğü zaman cesedini dolayısıyla kemiklerini yakmakla mümkün olacaktır.”

8.1.4. Dört Kapı Kırk Makam

Alevilik ve Bektaşilikte dört kapı-kırk makam anlayışının önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Bir insan, kemalet yolunda bazı aşamalardan geçer. Bunları geçen insan kâmil insan olur. Hakk’a ulaşır. Bu aşamalardan dördü ana, kırkı ise ara aşamalardır. Dört kapı; başlangıçtan kemalete doğru şeriat, tarikat, marifet ve hakikat adlarını alırlar (Noyan, 1995: 250-251; Yaman, 2011:265-266; Kaplan, 2010: 213-240; Üzüm, 2009: 133-134).

Ehl-i Hak inancında kırk makam olmasa bile, dört kapı değişik anlamlar yüklenerek varlığını sürdürmüştür. Ehl-i Hak’ta cemaa-te yeni girenler (çesbideh) için Alevilik’teki dört kapıya benzer bir manevi yükselme sistemi vardır. Buna göre kişi, önce şeriat aşamasında genel İslami kurallara uyar. Tarikat ve marifet aşamalarında ise tasavvuf yolunda ilerler. Son aşamada ise Hak idrak edilir ve kişi Ehl-i Hak olur (Hamzeh’ee, 2008:291). Ehl-i Hak’ın kutsal kitabı Serancam’da bu aşamalar şeriat, tarikat, hakikat ve marifet şeklinde sıralanmış ve meleklerin isimleri şeriat, tarikat, hakikat ve marifet başlıkları altında dörder tane olmak üzere dağıtılmıştır (Minorsky, 2013: 283). Yine Ehl-i Hak inancına göre, ilahi özün tecellisinin ilk dört evresi, dört aşamaya karşılık gelir. İlk evre şeriat, ikinci evre tarikat, üçüncü evre marifet ve dördüncü evre ise hakikattir. Sultan Sohak, ilahi özün dördüncü tecellisidir ve en yüksek mertebeye onunla çıkmıştır (Minorsky, 1997b: 202).

Ehl-i Hak'ın en kalabalık unsurlarından biri olan Goran'a göre İlahi Öz;

- Hz. Ali olarak görüldüğünde şeriatı,
- Şah Hoşin olarak görüldüğünde tarikati,
- Şah Fazl olarak görüldüğünde marifeti,
- Sultan Sohak olarak görüldüğünde hakikati ifşa etmiştir (Bruinessen, 2008:167).²³

Özetle, hem Alevilik ve Bektaşilik'te ve hem de Ehl-i Hak inancında dört kapı aynı isim ve aynı derecelerde bulunmaktadır. Peki, dört kapı inancı ilk defa kim tarafından ve nerede sistemleştirilmiştir?

Elimizdeki bilgilere göre ilk dönem tasavvuf kaynaklarında Dört Kapı Kırk Makam diye bir anlayışa rastlanmamıştır (Kaplan, 2010: 213). Dört Kapı Kırk Makam inancı Orta Asya Türk tasavvufu kaynaklıdır (Kaplan, 2010: 213). İlk defa, Türkistanlı Hoca Ahmet Yesevî tarafından tanzim edilen Dört Kapı Kırk Makam, esas itibarıyla bir inanç değil, bir eğitim müfredatıdır. İnsanın kemal yolunda eğitilmesini amaçlayan bu sistem ilk defa Ahmet Yesevî'ye nispet edilen Fakrname adlı eserde Hz. Ali'ye dayanılarak açıklanmıştır (2009:227-228):

“Hazreti Ali, Allah ondan razı olsun, rivayet ederler ki, dervişlik makamı kırktır. Eğer (bir derviş) bilip (buna göre) amel etse dervişliği temiz olur ve eğer bilmeseydi ve öğrenmeseydi, dervişlik makamı ona haram olur ve (o kişi) cahildir. O kırk makamın onu şeriat makamında ve onu tarikat makamında ve onu marifet makamında ve onu hakikat makamındadır.”

Hoca Ahmet Yesevî'yi takip eden birçok Türk ereni de dört kapı kırk makam sistemini yaşatmıştır ki, bunlardan en meşhuru Hacı Bektaş-ı Veli'dir (Korkmaz, 2001:11). Ahmet Yesevî'nin Dört Kapı Kırk Makam anlayışı ile Hacı Bektaş Veli'nin Dört Kapı Kırk Makam anlayışı büyük oranda aynılik göstermektedir (Güzel, 2002:51). Aynı devrin yine çok önemli bir temsilcisi Yunus Emre'de de aynı öğretilerden bahsedilmektedir (Gölpınarlı, 1973:446-447). Alevi-Bektaşi geleneği içinde başta Şah Hatayi (Temizkan, 2001:124-127) ve Pir Sultan Abdal'a (Gölpınarlı ve Boratav, 1991:177) ait olmak üzere yüzlerce şiirde “Dört Kapı Kırk Makam” a gönderme vardır. Alevilerin el kitabı olan Buyruk kitaplarında da bu konu hakkında geniş bilgiler bulmak mümkündür. Mesela Şeyh Safi Buyruğu'nda dört kapı ayrı bölümler halinde detaylı şekilde açıklanmıştır (Bisati, 2013:20-60).²⁴ Hatta İmam Cafer Buyruğu'nda Dört Kapı Kırk Makam anlayışı tıpkı Fakrname'de olduğu gibi Hz. Ali'ye dayandırılmıştır (Buyruk, 2009: 171).

23 Anlaşılan dört mertebenin dönemleri hakkında farklılık vardır. Düring'e göre Ehl-i Haklar, Şeriat'ı Hz. Muhammed, Tarikati Hz. Ali, Marifeti Behlül ve büyük sufiler, Hakikati ise Sultan Sohak dönemiyle eş tutmaktadır. Bkz: Düring, 2010:162.

24 Diğer Buyruk kitapları için ayrıca bkz.: Kaplan, 2010: 161, 213.

8.1.5. Ehl-i Hak'ta Hacı Bektaş-ı Veli'nin Yeri

Namiq Musalı, İranlı Ehl-i Hak araştırmacısı Muhammed Ali Soltani'nin "Ehl-i Haklar arasında Hacı Bektaş'la ilgili inançlar" konulu bir bildiri sunduğunu söylemiştir (2013:36). Söz konusu bildiriye ulaşmamız mümkün olmadıysa da, Ehl-i Hak inancında Hacı Bektaş-ı Veli'nin özel bir yeri olduğuna dair elimizde çok sayıda veri bulunmaktadır. Hacı Bektaş-ı Veli, İran genelinde çok bilinmez ancak Ehl-i Haklar arasında adı yayılmıştır (Bruinessen, 2008: 165). Bir Ehl-i Hak efsanesine göre, Sultan Sohak, Goran'daki irşat faaliyetlerini tamamlayınca Anadolu'da Hacı Bektaş olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Anlatıma göre, tarikatını bu topraklarda yüz yıl süreyle yaydı ve Goran bölgesine geri döndü. Bu süre müritlerine bir saat gibi geldi (Bruinessen, 2008: 165; During, 2010: 138-139).²⁵ Başka rivayetlerde Hacı Bektaş olarak görünen Sultan Sohak değil, Muhammed beğ veya Ateş beğdir (Bruinessen, 2008: 168). Ehl-i Hak (Goranlar da dâhil) metinlerinde ayrıca Kaygusuz Abdal, Gül Baba, Balım Sultan, Viran Abdal, Kızıl Dede (muhtemelen Kızıl Deli) gibi Bektaşî büyükleri (Bruinessen, 2008: 169) ile Şah İsmail Safevi de ululanmış (Musalı, 2013: 24,

²⁵ Elbette burada kronolojik yanlışlık dikkati çekmektedir. Sultan Sohak'ın, kendisinden yaklaşık iki yüz yıl önce yaşadığı tarihi kayıtlarla sabit olan Hacı Bektaş-ı Veli olarak zuhur etmesi ayrı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Neden Sultan Sohak da, Hacı Bektaş-ı Veli'nin döneminde var olduğuna inanılan ilahi özün tecellisi Hacı Bektaş Veli olarak zuhur etmemiştir?

28) ve bunlara kutsiyet atfedilmiştir. Ehl-i Haklar, Şah İsmail Hatayi'yi de zat-ı mihrman olarak görürler. Şah İsmail Hatayi'yi kutsallaştıran Ehl-i Hak (Musalı, 2013: 17, 24, 28), Şah Abbas'tan da övgüyle bahsetmiştir (Musalı, 2013: 24).

Bütün bunlar Ehl-i Hak üzerinde Alevilik ve Bektaşilik etkilerini açıkça göstermektedir. Zaten Türkiye'deki Alevi zümreler Ehl-i Hak ve Ehl-i Hak'ın inanç esasları ile büyükleri hakkında bilgi sahibi değildir. Ehl-i Haklar ise Türkiye'deki Alevi zümreleri ve bunların ululadığı kişileri bilir, tanıır ve kutsarlar. Bu durum Aleviliğin Ehl-i Hak üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir. Son olarak ifade etmek gerekir ki, Ehl-i Hak'ın bazı tarihi şahsiyetlere yüklediği kutsallıklar, Aleviler tarafından bilinmez; Aleviler, söz konusu tarihi şahsiyetleri genel olarak tarihi bilgilere göre bilir ve tanırlar.

8.1.6. Duvar Yürütme Rivayeti

Hacı Bektaş-ı Veli deyince, Ehl-i Hak ile Alevilik'te ortak olan bir rivayete, duvar yürütme rivayetine değinmeden geçmek büyük eksiklik olacaktır. Bu rivayet, elimizdeki bilgilere göre, ilk defa Baba İlyas'ın torunu Elvan Çelebi'nin 14. yüzyılın ortalarında yazdığı Menakıbu'l Kudsiyye adlı eserinde geçmektedir. Buna göre Seyyid Ahmet-i Kebir-i Rifai bir aslana biner ve eline bir yılanı kamçı gibi alır. Dede Karkın ise, at yerine bir duvara eğer vurur ve biner. Duvar at gibi atılır, Seyyid Ahmet-i Kebir-i Rifai'ye doğru gider ve böylece kerametinin

ondan üstün olduğunu gösterir (Elvan Çelebi, 2014: 110).²⁶

Duvar yürütme rivayetini ikinci olarak 15. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatını hikâye eden Vilayetname'de görüyoruz. Bu esere göre, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli'nin ünü yayılınca Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin Akşehir'de yaşayan müritlerinden Seyyid Mahmut Hayrani, bir yılanı kırbaç yaparak bir aslana biner. Üç yüz müridini de yanına alarak Hacı Bektaş'a doğru yürür. Sulucakarahöyük'e yaklaşınca durumdan haberdar edilen Hacı Bektaş-ı Veli, bir dam duvarı kadar büyük olan kızıl bir kayaya biner ve kayaya yürümesini söyler. Kaya da adeta bir kuş gibi yol almaya başlar. Hünkâr'ı bir kayanın üzerinde gören Seyyid Mahmut Hayrani, hatasını anlayarak dervişleri ile Hünkâr'a bağlanır (Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli, 1958: 49-50). Başka ve daha geç kayda geçen rivayetlerde ise Seyyid Mahmut Hayrani'nin yerinde Ahmet Bedevi, Ahmet Rifai, Hacı Bayram-ı Veli veya Karaca Ahmet'in olduğuna dair farklı aktarımlar vardır (Bruinessen, 2008: 142-143).

Hacı Bektaş-ı Veli ile Seyyid Mahmut Hayrani arasında geçtiği rivayet edilen duvar (duvara benzer kaya) yürütme olayının benzeri Ehl-i Hak geleneğinde Sultan Sohak'ın yardımcısı Davut ile Pir Mikail arasında da geçtiği aktarılmaktadır. Kendi

bölgesini korumak isteyen Pir Mikail, bir aslana biner ve eline kırbaç olarak korkunç bir yılan alır. Sultan Sohak, yardımcısı Davut'a inşa etmekte olduğu duvara binmesini ve Pir Mikail'i karşılamaya gitmesini emreder. Birtakım olaylardan sonra Pir Mikail, hatasını anlar ve Sultan Sohak'a tabi olur (Jukovksy, 2013: 128; Bruinessen, 2008: 139).

Aslana binmiş ve eline kırbaç olarak yılanı alan evliya ile duvar yürüten evliya figürü başka bölgelerde de anlatılmaktadır. Tunceli'de Baba Mansur ile Hacı Kureys arasında geçtiği rivayet edilen benzer bir aktarım buna örnektir (Özdemir, 2012: 85-86; Bruinessen, 2008: 144). Bu rivayet ile ilgili daha dikkat çekici bilgiler de mevcuttur. Hindistan'da 15. yüzyılda yaşamış olan Şah Madar Sahip ile Şah Mina Sahip arasında da aynı motifleri içeren bir rivayet aktarılmaktadır. Yezidiler de benzer bir rivayeti Şeyh Adi hakkında anlatmaktadırlar (Bruinessen, 2008:146-147).

Yazılı kaynaklara göre, kronolojik olarak en eski rivayetler Dede Garkın'a ve daha sonra Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait olanlardır. Bu rivayet üzerine bir çalışma yapan Martin van Bruinessen,²⁷ bu rivayetin Kalenderiliğe dayandığını tespit etmiştir. Çünkü rivayetin yayıldığı bölgelerde tek ortak nokta Kalenderi dervişlerinin varlığıdır (Bruinessen, 2008: 157-160).

Hacı Bektaş-ı Veli'nin ve diğer Bektaşî ulularının Ehl-i Hak nezdindeki saygınlı-

26 Ömer Kaçmaz buradaki "divar" kelimesini, yanlış olarak "davar" şeklinde okumuş, bunun üzerinden bir dizi yorumda bulunmuştur. Bkz.: Kaçmaz, 2006:104.

27 Bruinessen'de Dede Garkın-Seyyid Ahmed-i Kebir Rifai rivayeti yoktur.

ğını duvar yürütme rivayeti ile birlikte ele aldığımızda iki inancın etkileşimde olduğu bölgelere dikkatimizi çevirmek zorunda kalıyoruz. Bu bağlamda Bruinessen, Ehl-i Hak inancındaki Bektaşî etkisini, 17. yüzyılda Nihavend ve Hamedan şehirlerinde bulunan Bektaşî tekkelerinin varlığına ve ayrıca taşradaki Yeniçeri garnizonlarına bağlar (2008:170) ki, bu tespit kabul edilebilir görünmektedir.

8.2. Örgütlenme Düzeyinde Benzerlikler

Alevilik ile Ehl-i Hak arasında örgütlenme ve toplumsal yapı bakımından da bazı önemli benzerlikler bulunmaktadır. Bunlara sırasıyla bakalım.

8.2.1. Handanlar (Ocaklar)

Ehl-i Hak cemaati, seyyid aileleri ve sıradan taraftarlar olmak üzere iki gruba ayrılır. Tümü ise her birinin başında bir seyyid ailesinin bulunduğu on bir kola ayrılır (Hamzeh'ee, 2008: 292). Ehl-i Hak'ta Alevilik'teki seyyid ocaklarına benzeyen ve "Handan" adı²⁸ verilen seyyid aileleri vardır (Hamzeh'ee, 2008:233). Handan, muhtemelen "hanedan" kelimesinden bozmadır. Başta 7 (yedi) tane olan bu ailelerin sayısı, muhtemelen 17. veya 18. yüzyılda 11 (on bir) taneye çıkmıştır (Hamzeh'ee, 2008: 299). Bu aileler şu adları taşır:

1. Şah İbrahim handanı
2. Seyyid Ebul Vefa handanı
3. Âli Kalender handanı
4. Seyyid Mir Sur handanı
5. Baba Yadiğâr handanı
6. Seyyid Mustafa handanı
7. Hacı Ebu İsa (Seyyid Bavasi) handanı
8. Ateş Bey handanı
9. Zünnur handanı
10. Şah Hayasi handanı
11. Baba Haydar handanı (Gülpâyğânî, 2014:360-361; Hamzeh'ee, 2008:292).

Bununla birlikte Ehl-i Hak'taki handanlar ile Alevilik'teki ocaklar arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Ehl-i Hak'taki seyitler, Ehl-i Hak önderlerinin soyundan gelen kişileri ifade eder (Hamzeh'ee, 2008:284). Bunlardan birkaç tanesinin Hz. Muhammed ile soy bağına dikkat çekilmiştir. Alevilik'te ise ocak mensupları, Hz. Muhammed'in soyundan gelmek zorundadır ve özel olarak vurgulanır.

Alevilik'te de kutsal aileler vardır ve Hz. Muhammed'in soyundan geldiğine inanılan bu ailelere "ocak" adı verilir. Ocak, Türkçe bir kelimedir (Komisyon, 1991: 2144). Aile ocağı kültürü, İslamiyet'ten önce Türk kültüründe önemli yer tutar. Aile ocağı kutsal bilinen ateşle bir tutulur. Kamların duaları "atamızın yaktığı ocak"tır (İnan, 2006: 68).

Alevi ocaklarının kökenini Mehmet Eröz, doğrudan doğruya İslam öncesi Türk toplumunda bulunan "Kamlık" sistemine

28 Hatta Türkçeye çevrilen bazı kitaplarda bu kutsal aileler, "ocak" olarak kaydedilmiştir. Bkz.: Gülpâyğânî, 360-361. Ancak bu yanlış bir çeviridir. Orijinali "handan"dır.

dayandırmaktadır. Alevi ocakları ile Kamlık sistemi arasında birçok benzerlik bulan Eröz, bu benzerlikleri şu şekilde sıralamıştır (2014:289):

1. Soy gütmelerinde: Alevi ocakları ile Kamlık sistemi soy güder ve babadan oğla geçer.

2. Seçiliş şekillerinde: Her ikisinde de ailenin dini işlere en fazla eğilimi ve yeteneği olan çocukları seçilir.

3. Eğitimlerinde: Kam olmaya hazırlanan gence (mürit, talip), öğretmenlik (mürşitlik) eden tecrübeli Kam'a "ata" (baba) denirdi.

4. Kılık ve kıyafetlerinde: Kamlar ile Alevi dedelerinin kılık kıyafetleri olan tam giyim (kisve), taç (külâh, börk), hırka ve kuşak benzeridir.

5. Dualarında: Kamların duaları ile Alevi gülbankları benzerdir. Hatta "Hu" ünlemi kamların dualarında da bulunmaktadır.

Ahmet Yaşar Ocak'a göre, Şah İsmail döneminden itibaren eski Şamanistik nitelikle soy süren dini liderliği seyyidlik kurumuyla birleştirilmiş ve dede ocakları meydana getirilmiştir. Bu ocakların soylarının Hz. Ali'ye dayandırıldığına dair icazetnameler de yine bu dönemde ortaya çıkmıştır (1996: 253-254).

Alevi ocaklarının eski Türk kültüründen neşet ettiğine dair herhangi bir şüphe yoktur. Kanaatimizce Alevi ocaklarının oluşumu için Şah İsmail dönemi geç bir dönemdir. Şah İsmail zamanında bugünkü halini almış olabilir ancak Alevi ocaklarının nü-

vesini teşkil eden kurumlar Şah İsmail'den önce de mevcut olmalıdır. Çünkü "Dede" ve "Baba" unvanını taşıyan din adamlarının Arslan Baba ve Dede Korkut'tan beri var olduğunu biliyoruz. Babailer ayaklanmasının iki önderi İlyas ve İshak "Baba", mürşitleri (Dede Karkın) ise "Dede" unvanını taşıyordu. Kaldı ki Şah İsmail'in hocalarından biri de Abdül Ali Bey, zaten "Dede" unvanına sahipti (Cavanşir ve Necef, 2006:113).

Alevi ocakların oluşumunu tam olarak anlayabilmek için birkaç konu aydınlatılmaktadır. Birinci olarak, Hz. Hasan'dan sonra Ali evlatlarının Emeviler devletinin uzak diyarlarına sürgün edilmesi ki, bu yerlerden biri de Horasan'dır. Acaba Horasan'a sürgün edilen Ali evlatları, oradaki Türk toplulukları ile nasıl bir etkileşim içine girdiler? Çünkü Türklerin Müslüman oluşunda Ali evlatlarının ve sufilerin etkili olduğu zaten bilinen bir husustur. Alevi ocaklarının soylarını Hz. Muhammed'e dayandırmasının temeli, Türk kızlarının burada seyyidlerle evlenmesine ve bu seyyidlerin Türk toplumu içinde özümlemesine dayanıyor olabilir. İkinci olarak İslam öncesi Oğuz toplumunun İç Oğuz-Dış Oğuz yapılanmasının Alevi toplumuna etkisidir. Tarafımızdan yapılan ve bir süre sonra yayımlanacak olan bir çalışmada Tunceli'deki Alevi ocaklarının ve talip aşiretlerinin (bazı istisnalar hariç) ana hatlarıyla Oğuz teşkilat sistemine uyduğu tespit edilmiştir. Çalışma bütün Alevi ocakları ve talip toplulukları için de yapılabilecek kesin bir sonuca ulaşılmalıdır. Üçüncüsü Alâeddin Keykubat'ın Anadolu'daki faaliyetleridir.

Türkiye'nin doğusunda birçok Kızılbaş aşireti ve ocağı, Alâeddin Keykubat tarafından verilen şecerelerden söz eder; bunların bir kısmı yazılı kaynaklara geçse de, dönem yeterince aydınlatılmamıştır. Bu üç hususun aydınlatılması, Alevi ocaklarının oluşumu hakkındaki sis perdesini önemli ölçüde kaldıracaktır.

8.2.2. Kardeşlik Akdi (Musahiplik)

Aleviliğin toplumsal kurumları arasında "musahiplik" (ahretlik) önemli yer tutar. Akraba olmayan iki erkek, cem töreni ile musahip olurlar. Bunların eşleri de, birbirleri ile musahip kabul edilirler. Bu akit kardeşlikten daha ileridir; çünkü bunlar birbirinin günah ve hatalarından da sorumludur. Çocukları yedi göbeğe kadar evlenemezler. (Yaman, 2011: 220-223; Kaplan, 2010: 203-213; Üzüm, 2009: 161-164) Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatıma ile evlenmesi problemi ise, evliliğin kardeşlik akdinden önce yapılmış olmasıyla çözülmektedir.

Ehl-i Hak inancında da "musahiplik" kurumuna benzer bir akit, kardeşlik-kız kardeşlik "Şert-o Eqrar"ı vardır. Kardeşlik, iki veya daha fazla arasındaki akittir. Başka Ehl-i Hak metinlerinde, anlaşma düzenleyen grubun en az dört kişiden oluşması şarta bağlanmıştır (Hamzeh'ee, 2008: 310). Anlaşma ebedi ve değişmezdir. Dünya ve ahrette birbirlerinin hayır ve şerlerini paylaşırlar (Minorsky, 1997b: 203; Hamzeh'ee, 2008: 311). Anlaşma cem töreni ile resmileşir. Anlaşma yapan kardeş ve kız kardeşler, gerçek kardeş ve kız kardeş gibi kabul edilir. Evlilikleri yasaktır (Hamzeh'ee, 2008: 311).

Alevilik'te ise Ehl-i Hak'tan farklı olarak iki çiftten fazlası akite katılamaz.

Musahiplik kurumunun kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. İrene Mélikoff, Alevilerdeki musahiplik kurumunun kökeni ile ilgili olarak, İskit (Saka), Türk ve Moğollardaki "Anda/And" yani kan kardeşliği kurma geleneğine, ayrıca Divanü Lûgati't Türk'te geçen "biste" kelimesine dikkat çekmektedir. Daha sonra Ahilik ile musahiplik arasındaki benzerliklere temas eden Mélikoff, musahipliğin kökenini bulmak için esas itibarıyla Hint-İran geleneklerine başvurmak gerektiğini ifade etmektedir (2009:83).

Gerçekten de, manevi ebeveynlik ve manevi kardeşlik akti birçok İrani toplumsal hareketinde mevcuttur. Avesta'da kişinin, muhasebe gününde kendi sözlerine şahitlik edecek birini bulması gerektiği şart koşulmuştur. Haşaşiler, İsmaililer ve Horamdiniler arasında da benzer akitler bulunmaktadır (Hamzeh'ee, 2008: 308-309).

Sonuç olarak, musahipliğin kökeni tam olarak aydınlatılmamış ve benzer kurumlar hem İrani toplumlarda ve hem de eski Türk toplumlarında görülmüştür. Bu aşamada, musahipliği Ortadoğu'nun kolektif belleğinde aramak daha doğru olacaktır. Ancak Aleviler ile Ehl-i Haklarda görülen bu kurum, tesadüfe mahal bırakmayacak şekilde benzerlik göstermektedir. Bu kurumun Ehl-i Haklardan Alevilere geçtiğine dair herhangi bir belge ve işarete sahip değiliz. Kronoloji, bizi musahipliğin Alevilerden Ehl-i Haklara geçtiğini düşünmeye zorlamaktadır.

9. ALEVİLİK İLE EHL-İ HAK'IN FARKLILIKLARI

Ehl-i Hak ile Alevilik arasında, yukarıda söz konusu ettiğimiz benzerlikler dışında, inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde çok önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmını şu şekilde özetlemek mümkündür.

Tablo 1: Heften (yedi beden) ve melekleri (Minorsky, 2013: 287; (Hamzeh'ee, 2008:163)

Sıra No	İlahi Özün Tecellisi	Melekleri			
		1	2	3	4
1	Havendigar	Cebrail	Mikail	İsrafil	Azrail
2	Murteza Ali	Hz. Muhammed el-Mustafa	Hz. Selman	Kamber	Nusayr
3	Şah Hoşin	Baba Büzürg	Baba Faki	Baba Hasan	Baba Tahir
4	Sehak	Hz. Benyamin	Hz. Davut	Hz. Pir Musi	Hz. Rezbar
5	Şah Kırmızı	Kaka Mire	Kaka Arab	Kaka Rahman	Hatun Zurbanu
6	Şah Muhammed	Kamerican	Kaka Melek Can	Kara-Pust	Şahsüvar
7	Şah Ateş	Şah Cemşit	Şah Almas	Şah Abdal	Hatun Peri Hanum

Yukarıdaki tabloda görülen tasnif, hiçbir Alevi kaynağında ve sözlü geleneğinde bulunmaz. Öncelikle "Heften" adı verilen yedi beden yani ilahi özün bedenden bedene geçmesi ve insan bedeninde tecelli etmesi, Alevilik'te yoktur. Alevi süreğinde bu inanç olmadığı gibi bunlardan sadece Hz. Ali'nin adı bilinir; ancak Aleviler Hz. Ali'yi, Ehl-i Hak'ın tanıttığı şekilde tanımaz. Onu, On İki İmam Şiasının tanıttığı gibi tanır. Diğer isimler ve şahıslar ise Alevi süreğine tamamen yabancıdır. Ehl-i Hak'ın kurucusu olarak kabul edilen Sultan Sohak, Aleviler tarafından hiç bilinmez ve tanınmaz.

Ehl-i Hak inancının temelini teşkil eden ilahi özün tecellisi, bu tecellinin farklı bedenlerde görülmesi ve bunların melekleri bütünüyle Aleviliğin yabancı olduğu hususlardır (Hamzeh'ee, 2008:151).

Ehl-i Hak inancında Hz. Muhammed, Hz. Ali'nin melekleri arasında sayılmıştır. Bu durum "Allah, Muhammed, Ali" şeklinde binlerce edebiyat ürününün bulunduğu Alevi inancına tamamen terstir. Çünkü Alevilik'te; "Ay Ali'dir, gün Muhammed" mısrası meşhurdur ve burada açık bir hiyerarşi vardır. Ehl-i Hak'ta Hz. Ali, Hz. Muhammed'in önüne geçirilirken Alevilik'te tevhid, nübüvvet ve imamet hiyerarşisine bütünüyle uyulmaktadır.

Alevilik'te olduğu gibi Ehl-i Hak'ta da dört büyük melek vardır. Alevi edebiyatın-

da ve inancında dört büyük melek (Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail) önemli yer tutar ancak bunlar İslami inançlarla tamamen uyumludur. Oysa Ehl-i Hak, dört büyük meleğe İslami gelenek dışında farklı kişilikler yüklemiştir.

Ehl-i Hak inancında ruh göçü (tenasüh) vardır ve tenasüh süreci boyunca her kişi 1001 ruh göçü geçirir (Musalı, 2013: 17; Hamzeh'ee, 2008: 199). Son tecessüm kıyamet gününde gerçekleşir ve muhakeme gününden sonra dürüst ruh, Tanrı'nın yanında yaşayarak ödüllendirilir. Kötü ruhlar ise tekrar dünyaya gönderilecektir. Çünkü dünya cehennemdir (Hamzeh'ee, 2008: 199-200). Alevilik'te ruh göçüne tevîl edilebilecek bazı şiirler bulunsa da (ki bunlar da tartışmalıdır), diğer inançlar kesinlikle bulunmaz.

Ehl-i Hak'ın yaratılış hikâyeleri, Alevilik düşüncesinden bütünüyle farklıdır (Hamzeh'ee, 2008:127). Ehl-i Hak'ın Mehdi inancı da Alevilik'teki gibi değildir. Şah Hatayı kolu, mehdiyi Şah Hatayı olarak tanıtır. Başka bir rivayete göre Sultan Sohak, başka bir versiyona göreyse Han Ataş, mehdi olarak zuhur edecektir (Hamzeh'ee, 2008:209-210). Bu inançlar da, Alevilik'te yoktur. Alevilik, Mehdi'yi On İki İmamların sonuncusu olarak tanır ve bilir.

Dikkat çeken bir diğer farklılık ölülerin defnidir. Ehl-i Hak, ölülerini dans ve müzik (davul-zurna) eşliğinde defneder. "Rara" adı verilen dans günümüzde azalsa da, Ehl-i Haklar, ölülerini defnederken davul ve zurna çalmaya devam etmektedir (Hamzeh'ee, 2008: 275-276).

Dört sütun (temizlik, dürüstlük, var olmama (kötü huyların), sadakat-yardım), beş mukaddesat (sacnari ve perdiveri beya-bes, Serancam kelimeleri, cem ve cemhane, kurban ve adak, ahd-i misak) gibi bazı hususlar da Alevi süreğiyle benzerlik göstermez (Hamzeh'ee, 2008: 277-279).

Ehl-i Hak, cemaate yeni üyeler kabul etmektedir (Hamzeh'ee, 2008:285, 290), ancak bilindiği üzere Alevilik'te soydan gelme esastır.

Ehl-i Hak'ta her çocuk doğumunun üçüncü veya dördüncü gününden sonra vaftiz edilir. Dini görevliler, ebeveyn ve vaftiz babasının hazır bulunduğu bu törende kovadan alınan su, çocuğun yüzüne ve başına serpilir (Moradi, 2014: 459). Alevilik'te böyle bir uygulama yoktur.

Ehl-i Hak'ın ziyaret yerleri de Alevilik'ten farklıdır. Ehl-i Haklar Alevilerin ziyaret yerlerine itibar etmedikleri gibi, Aleviler de Ehl-i Hak'ın ziyaret yerlerini tanımazlar.²⁹ Hatta İmam Hüseyin veya İmam Ali Rıza'ya ziyarete gidenlere acırlar; çünkü aynı mevkiye sahip ziyaretler zaten Goran bölgesinde vardır (Bruinessen, 2008: 190).

Ehl-i Hak'ın yazılı kaynakları başta "Serancam" kitabı olmak üzere birkaç yazmadır (Hamzeh'ee, 2008:63-66) ve bunların hiçbirisi Alevilerce bilinmez. Aleviliğin yazılı kaynakları ise İmam Cafer-i Sadık ile Şeyh

²⁹ Ehl-i Hak'ın ziyaret yerleri için bkz.: Musalı, 2013: 26; Algar, 1994:514; Alevilerin ziyaret yerleri için bkz.: Gölpınarlı, 1997:795.

Safi'ye nispet edilen "Buyruk" adlı risalelerdir (Kaplan, 2010: 42-48). Bunlar içerik olarak da birbirlerine benzemezler.

Ehl-i Beyt'in Alevi inancındaki önemine karşılık Ehl-i Hak'ta Ehl-i Beyt'ten ya hiç söz edilmez ya da sembolik vurgulamalarla yetinilir (Babacan, 2005: 218).

Ehl-i Hak toplumunda bazı unvanlar vardır. Padişah, tanrısal mazhar seviyesine ulaşmış kişidir. Pir ve delilleri atar (Hamzeh'ee, 2008: 284). Pir, yeni üyelere rehberlik eder ve onları Padişah'a sevk eder (Hamzeh'ee, 2008: 284). Delil, padişah ve pirin izniyle yeni üyelere rehberlik eder ve yardım eder. Bir diğer görevi de erginleme törenlerinde üyeyi pire ulaştırmaktır (Hamzeh'ee, 2008: 284-285). Padişah, Alevi terminolojisinde yoktur; pir ise birçok tarihat tarafından kullanılan bir unvandır.

Ehl-i Hak ile Alevilik arasındaki farklılıklar, şüphesiz bu kadar değildir. Sayfalarca daha yazılması mümkündür. Hatta Alevilik ile Ehl-i Hak'ın bütün yönlerinin karşılaştırılmalı olarak çalışması, yaşadığımız bu bilgi kirliliğini ortadan kaldıracak, Alevilik ile Ehl-i Hak inançlarının eşitlenmesinin yanlışlığını kesin olarak ortaya koyacaktır.

10. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı Ehl-i Hakların kim olduğu, Ehl-i Hak inancının nasıl olduğu ve Ehl-i Hak ile Alevilikte inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyindeki benzerlikler ve farklılıkların ortaya koyulmasıydı. Bu çerçevede yapılan araştırmada, bu unsurlar

incelenmiş, bunların kökenlerine inilmiş ve Ehl-i Hak ile Aleviliğin aynı inanç olmadığı görülmüştür.

Ehl-i Hak inancına göre, Tanrı, sıfatı ve fiili olarak yedi kere insan bedeninde tecelli etmiş, yani "don değiştirmiş"tir. Bu inanç sisteminde Tanrı sırasıyla yedi kişide (Havendigar, Hz. Ali, Şah Hoşin, Sultan Sohak, Kırmızı (Şah Veys Kulu), Muhammed Bey ve Han Ateş) tecelli etmiştir. Hz. Ali de bu yedi tecelliden biri olmakla birlikte, Hz. Ali'nin tesirinin, Ehl-i Hak inancının kurucusu olduğu kabul edilen Sultan Sohak'ın gölgesinde kaldığı, kısacası Sultan Sohak'ın Ehl-i Hak inancının merkezinde yer aldığı görülmüştür.

Ehl-i Hak hakkındaki ilk kayıtlar 1840'lı gibi geç döneme ait olsa da kaynaklarda genel olarak cemaatin, mevcut şeklini 15. yüzyılda aldığı ifade edilmektedir. Ayrıca bu inanç sisteminin Goranlar arasında oluşmuş olduğu daha sonra diğer etnik kümelere yayıldığı belirtilmişse de, Goranların 17. yüzyıla kadar Sünni (Şafi) oldukları kaydedilmiştir. Dolayısıyla eldeki kaynaklara dayanılarak Ehl-i Hak'ın Goranlar içinde teşekkül etmediği, etse bile bu sürecin ancak 17. yüzyıldan sonra olabileceği tespit edilmiştir.

Ehl-i Hak inancı, Ortadoğu'nun dini zenginliğinden etkilenmiş bir yapı olarak karşımızda durmaktadır. Mevcut durumundan anlaşıldığı kadarıyla Zerdüştilik, Manilik, Mazdekilik gibi Ortadoğu dinlerinden; eski İran, Hint, Türk inançlarından;

Hristiyanlıktan; İmamiye Şiiiliği, İsmaililik, Nusayrilik, Bektaşilik, Kalenderilik, Hurufilik gibi çeşitli İslami akımlardan etkilenmiş senkretik bir tarikattır (Musalı, 2013: 14). Ehl-i Hak akımının, temelini aşırı Şia'nın teşkil ettiği tipik bir derleme fırka olduğu anlaşılmaktadır (Algar, 1994: 514).

Alevilik ile Ehl-i Hak arasında inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde cem ibadeti, üç günlük oruç, kurban kemiklerinin kırılmadan gömülmesi, dört kapı kırk makam, Hacı Bektaş-ı Veli'nin yeri, duvar yürütme rivayeti ve kardeşlik akdi gibi benzerlikler tespit edilmiştir. Bu temel unsurların iki inanç sisteminde de mevcut olduğu ancak uygulanış tarzlarının birbirlerinden oldukça farklı olduğu görülmüştür.

Kızılbaz, Bektaş ve Ehl-i Hak arasındaki ortak inanç ve uygulamaların bir kısmının Batı Asya'nın İslam öncesi geçmişine ait olduğu, ayrıca bu parçanın Orta Asya/Türk kökenli görüldüğü tespit edilmiştir. Diğer parça ise sonraki dönemlere ait ortak etkilerdir (Bruinessen, 2008:171). Türk kökenli İslam öncesi birçok unsur, bugün de Goran'ın kutsal metinlerinde ve sözlü geleneğinde yaşamaktadır (Bruinessen, 2008: 172).

Yapılan bu araştırma sonucunda, Alevilik ile Ehl-i Hak arasındaki inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyindeki benzerliklerin büyük kısmının Türk kültürüne dayandığını ve bunların Safeviler ve Yeniçeri garnizonları yoluyla Alevilikten Ehl-i Hak inancına geçtiğini söyleyebiliriz.

Alevilik ile Ehl-i Hak arasında inanç, ibadet ve örgütlenme düzeyinde farklılıklar da bulunmuştur. Öncelikle Ehl-i Hak inancının temelini teşkil eden ilahi özün tecellisi, bu tecellinin farklı bedenlerde görülmesi ve bunların meleklerinin bütünüyle Alevilik inancında olmadığı tespit edilmiştir. Ehl-i Hak'ta Hz. Ali, Hz. Muhammed'den öne alınırken, Alevilik'te "Allah, Muhammed, Ali" şeklinde formüle edilen tevhid, nübüvvet ve imamet hiyerarşisine bütünüyle uyulduğu görülmüştür. Alevilik ve Ehl-i Hak'ta da dört büyük melek inancının var olduğu, Alevilik'teki dört meleğin İslami inanca uyduğu, Ehl-i Hak'ın ise dört meleğe İslam geleneği dışında farklı kişilikler yüklediği anlaşılmıştır. Bunların dışında, cemaate kabul edilme, yaratılış hikayeleri, yazılı kaynakları, tenasüh, ölümlerin defni...vs. daha pek çok farklılık tespit edilmiştir.

Alevilik ile Ehl-i Hak'ın kökeni, inanç, ibadet ve örgütlenme yapıları gerek benzerlikler gerekse farklılıklar düzeyinde bir bütün olarak değerlendirildiğinde, karşımıza tarihsel süreçte birbirinden etkilenmiş ancak neredeyse tamamen birbirinden farklı diyebileceğimiz iki inanç sistemi çıkar. Son zamanlarda farklı gayelerle eşitlenmeye çalışılan Alevilik ve Ehl-i Hak ile ilgili yapılacak detaylı çalışmalar, bu asılsız iddiayı kolayca ortadan kaldıracaktır.

KAYNAKLAR**A. Arşiv Belgeleri**

- BOA. DH. MKT. 74/10
 BOA. DH. MUİ. 29/-2/26
 BOA. İ.DH. 26/19.R./1324
 BOA. Y. PRK. BŞK.19/27
 BOA. Y.A.RES. 51/9
 BOA. Y.A.RES. 60/27
 BOA. Y.EE.131/32
 BOA. Y.MTV.74/44
 BOA. Y.PRK. KOM. 7/59
 BOA. Y.PRK. UM.32/108

B. Basılı Eserler

- Ahmet Yesevi. (2009). "Fakrname", Buyruk: İmam Cafer-i Sadık Buyruğu. Haz.: Fuat Bozkurt. İstanbul.
- ALGAR, Hamit. (1994). "Ehl-i Hak". Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA). 10.cilt, Ankara.
- ASKERİ, Murtaza. (1974). Abdullah B. Saba Masalı: Bir Yalancının Düzmeleri, Çev. Abdulkaki Gölpınarlı. İstanbul.
- BABACAN, İ. (2005). "İran Türkleri Arasında Yaygın Bir İnanç: Ehl-i Hak ve Kutsal Kitapları Bayrak Kuşçuoğlu'nun Kelâmları". Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S.33, s.213-230.
- BAŞ, Eyup. (2011). "Ahmed Yesevî'nin Bektaşilik, Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Osmanlı Dini Hayatındaki İzleri". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 52, s. 21-53
- BAYRAK, Mehmet. (2014), Êzidi, Kızıldaş-Yaresan Kürtler. Ankara

- BİÇER, B. (2013). "Selçuklular ve Kürtler". JASSS, S. 6, s.165-202.
- BİLGİLİ, Ali Sinan. (2004). Osmanlı, İran ve Azerbaycan-I: 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih. Erzurum.
- BİLGİN, A. Azmi. (2007). Nesimi. DİA. 33.cilt. Ankara.
- BİRDOĞAN, Nejat. (2013). Alevilik': Anadolu'nun Gizli Kültürü. İstanbul.
- Bisati. (2013). Şeyh Safi Buyruğu. Haz.: Ahmet Taşğın. Konya.
- BRUİNESSEN, Martin van. (1994). "Kürt Toplumı, Etnisite, Ulusçuluk ve Mülteci Sorunları" Kreyenbroek-Sperl. Kürtler: Güncel Bir Araştırma. İstanbul.
- BRUİNESSEN, Martin van. (2008). Kürtlük, Türklük, Alevilik': Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri. İstanbul.
- BULUT, Faik. (2007). Kürt Dilinin Tarihçesi. İstanbul.
- Buyruk: İmam Cafer-i Sadık Buyruğu. (2009). Haz.: Fuat Bozkurt. İstanbul.
- CAVANŞİR, Babek – NECEF, Ekber N. (2006). Şah İsmail Hatâ'i Külliyyatı. İstanbul,
- DÖNMEZ, B. M. (2010). "Alevi Cem Ritüelinde Canlandırılan Kırklar Söylencesinin 'Şiir- Müzik-Dans' İle İlişkisi". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.3/14, s.191-199.
- DURAN, H. (1997). "Yunus'ta Sülûk Sistemi". Hacı Bektaş Veli Dergisi, S. 2, s.12-13.
- DURİNG, Jean. (2010). "Avrupa ve İran'daki Ehl-i Hak Araştırmalarının Eleştirel Bir Değerlendirmesi". İstanbul.

- Elvan Çelebi. (2014). Menakıbu'l-Kudsiyye Fi Menasibi'l-Ünsiyye (Baba İlyas-ı Horasani ve Sülalesinin Menkabevi Tarihi). Yayımlayanlar: İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak. Ankara.
- ERÖZ, Mehmet. (2014). Türkiye'de Alevilik ve Bektaşılık. Ankara.
- Evlıya Çelebi Seyahatnâmesi, (1986). İstanbul.
- GEZİK, Erdal. (2012). Alevi Kürtler. İstanbul.
- GÖKALP, Ziya. (1992). Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler. İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdulkaki ve BORATAV, Pertev Naili. (1991). Pir Sultan Abdal. İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdulkakî. (1973). Yunus Emre ve Tasavvuf. İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdulkaki. (1979). Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik. İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdulkaki. (1997). "Kızılbaş", İslam Ansiklopedisi (İA). Eskişehir.
- GÜLPÂYGÂNÎ, Ali Rabbânî. (2014). Kelâmî Mezhepler ve Fırkalar. İstanbul.
- GÜZEL, A. (1992). Ahmed Yesevî'nin Fakr-nâme'si ile Hacı Bektaş Veli'nin Makalat'ı Arasındaki Benzerlikler. Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu. Ankara. Türkiye. 1991.
- GÜZEL, A. (2002). Hacı Bektaş Veli ve Makâlât. Ankara.
- HAMZEH'EE, M. Reza. (2008). Yaresan (Ehl-i Hak). İstanbul.
- İmam-ı Cafer Buyruğu. (Tarihsiz). Haz. Hasan Ayyıldız. İstanbul.
- İNAN, Abdulkadir. (2006). Tarihte ve Bugün Şamanizm. İstanbul.
- İVGİN, Hayrettin. (2005). Deli Görünüşlü Akıllı Behlül Dânenide. Ankara.
- JUKOVSKY, V. A. (2013). "İran'da Ehli Hakk Tarikatı". Namiq Musalı. Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar. İstanbul.
- KAÇMAZ, Ömer. (2006). Tacû'l-Ârifin Seyyid Ebû'l-Vefâ'nın Tarihsel Yaşamı, Vefâlik Hareketinin (Tarikatının) Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışında Ve Osmanlı Beyliği'nin Kuruluşundaki Önemi Ve Ebû'l-Vefâ Menâkıb-nâmesi'nin Edisyon-Kritik Metni. Eskişehir.
- KALAFAT, Yaşar. (2009). Ahlatşahlar'dan Günümüze Bitlis ve Çevresinde Halk İnançları. Ankara.
- KALKAN, Emir. (2015). XX. Yüzyıl Türk Halk Şairleri. İstanbul.
- KAPLAN, Doğan. (2010). Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik. Ankara.
- Komisyon. (1991). Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. 1.cilt. Ankara.
- Komisyon. (2000). Örnekleriyle Türkçe Sözlük. 4 cilt. İstanbul.
- KORKMAZ, S. (2001) "Ahmed Yesevî ve Hacı Bektaş Veli Aralarındaki Bağlar, Fikirleri, Tesirleri ve Türk İslâm Edebiyatına Katkıları". Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.11, s.325-355.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1993). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1997). "Baba". İA. 2.cilt. Eskişehir.
- Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli (Vilayet-name). (1958). Haz.: Abdulkaki Gölpınarlı. İstanbul.

- MARR, Y. N. (2013). "Ehl-i Hakk Tarikatının Zikir Töreni". Namiq Musalı. Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar. İstanbul.
- MCDOWALL, David. 2004. Kürtler. Ankara.
- MÉLİKOFF, Iréne. (1997a) "Anadolu Alevilerinin Bazı Törenleri Üzerine", Tuttum Aynayı Yüzüme Ali Göründü Gözüme. İstanbul.
- MÉLİKOFF, Iréne. (1997b) "Anadolu İslam Gizemciliğinin Orta Asya Kökenleri", Tuttum Aynayı Yüzüme Ali Göründü Gözüme. İstanbul.
- MÉLİKOFF, Iréne. (2009). Uyur İdik Uyardılar. İstanbul.
- MESÛDÎ, (2004). Altın Bozkırlar. İstanbul.
- MİNORSKY, V. F. (2013). "İran'daki Ehl-i Hakk veya Ali-İlahi Tarikatını Öğrenmek İçin Kaynaklar". Namiq Musalı. Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar. İstanbul.
- MİNORSKY, Vladimir ve BOİS, Thomas. (2008). Kürt Milliyetçiliği. Çev.: E. Karahan-H. Akkuş-N. Uğurlu. İstanbul.
- MİNORSKY, Vladimir. (1997a). "Baba Tahir Uryan". İA. 2.cilt. Eskişehir.
- MİNORSKY, Vladimir. (1997b). "Ehl-i Hak". İA. 4.cilt. Eskişehir.
- MİNORSKY, Vladimir. (1997c). "Sultan İshak". İA. 11.cilt. Eskişehir.
- MİNORSKY, Vladimir. (1997d). "Kürtler". İA. 6.cilt. Eskişehir.
- MORADİ, Golmorad. (2014). "Ehl-i Hak'ın Kutsal Kitabı: Zebur-ê Hakikat". Mehmet Bayrak. Êzidi, Kızılbaş-Yaresan Kürtler. Ankara.
- MURTEZAOĞLU, Cevat. (2011). Yarizm: Ehl-i Hak Alevilerinin Yirmi Dört Ulu Ereni. Ankara.
- MURTEZAOĞLU, Cevat. (2014). Alevi Halk Aşığı: Bayrek Kuşcuoğlu Divanı. Ankara.
- MUSALI, Namiq. (2013). Rus Oryantalistlere Göre Ehl-i Haklar. İstanbul.
- NOYAN. Bedri. (1995). Bektaşilik Alevilik Nedir? İstanbul.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (1992). Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler. Ankara.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (1996). Türk Sufiliğine Bakışlar. İstanbul.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2000). Babailer İsyanı. İstanbul.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2002). Alevi Bektaşi İnançlarının İslamiyet Öncesi Temelleri. İstanbul.
- OKAN, Murat. (2004). Türkiye'de Alevilik': Antropolojik Bir Yaklaşım. Ankara.
- OLSSON, T., ÖZDALGA, E. ve RAUDVERE, C. (Ed.). (2010). Alevi Kimliği. İstanbul.
- OLSSON, Tord. (2010). "Sonsöz: Ali Odaklı Mezheplerde Yazıya Geçirme", Alevi Kimliği. Ed.: T. Olsson-E.Özdalga-C. Raudvere. İstanbul.
- ÖZDEMİR, Ali Rıza. (2011). Kart Kurt Sesleri Arasında Kaybolan Gerçek: Kürtler ve Türklük. Ankara.
- ÖZDEMİR, Ali Rıza. (2012). Bir Ana İki Oğul: Göller Köyü. Ankara.
- ÖZDEMİR, Ali Rıza. (2014). Kayıp Türkler: Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri. Ankara.

ÖZDEMİR, Ali Rıza. (2014). Koç Heykelli Mezarların İzinde Zazalar ve Türklük. Ankara.

STEAD, F. M. (2014). "İran'da Ali-İlahi Mezhebi". Mehmet Bayrak, Êzidi, Kızılbaş-Yaresan Kürtler. Ankara

Şerefhan. (1975). Şerefnâme; Kürd Tarihi. Çev.: Mehmet Emin Bozarıslan. İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan. (2001). İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara.

TEMİZKAN, Mehmet. (2001). Hatayi'nin Şiir Dünyası. İzmir.

TEMO, Selim. (2007). Kürt Şiiri Antolojisi. 1.cilt. İstanbul.

ÜZÜM, İlyas. (2009). Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik. İstanbul.

YAMAN (DEDE), Mehmet. (2011). Alevilik: İnanç Edebiyatı. İstanbul.

KATKI: Bu makale Erzincan Üniversitesi tarafından desteklenen "Osmanlı Dönemi Dersim'in Sosyal ve İktisadi Yapısı" başlıklı bilimsel araştırma projesi kapsamında desteklenmektedir.

TEŞEKKÜR: Çalışmamızdaki Osmanlıca belgeleri okuyan Doç. Dr. Abdulkadir Gül'e teşekkür ederim.

